

DE EVOLUTIE VAN SOCIAAL PROTEST IN MAROKKO

EEN POLITIEK-HISTORISCHE ANALYSE VAN DE TRANSFORMATIE VAN VERZET

Wetenschappelijke verhandeling
Aantal woorden: 25 934

Victor De Smet

Stamnummer: 01506600

Promotor: Prof. dr. Koenraad Bogaert

Commissaris: Dr. Joachim Ben Yakoub

Masterproef voorgelegd voor het behalen van de graad master in de richting Politieke Wetenschappen
afstudeerrichting Internationale Politiek

Academiejaar: 2018-2019

Abstract

Deze masterproef 'De evolutie van Sociaal Protest in Marokko: een politiek-historische analyse van de transformatie van verzet' tracht een uitvoerig en coherent overzicht weer te geven van sociaal protest in Marokko. In het overzicht wordt er telkens vanuit een ander perspectief naar protest gekeken. Zo worden de oorzaken, overheidsreacties, protestmethoden en geografische dimensies van protest doorheen de Marokkaanse geschiedenis besproken en geanalyseerd.

Ik start met een inleiding in de wetenschappelijke literatuur rond sociale bewegingen, vervolgens geef ik een beknopte politieke geschiedenis van Marokko weer. Dit is noodzakelijk als achtergrondinformatie voor de verdere hoofdstukken. De evolutie van sociaal protest wordt uitvoerig besproken en vervolgens geanalyseerd vanuit de wetenschappelijke theorieën rond sociale bewegingen. Ik sluit af met enkele conclusies over tendensen en patronen die identificeerbaar zijn op basis van de data.

Dit werk is gebaseerd op wetenschappelijke literatuur, nieuwsartikels en analyses over de Marokkaanse geschiedenis, sociale bewegingen, etc. Het werk fungeert als een voorbereiding op de masterproef van volgend jaar in het kader van de master Conflict- en Ontwikkelingsstudies.

Dankwoord

Ik wil graag mijn promotor, professor Koenraad Bogaert, bedanken voor zijn steun en begeleiding in het schrijven van deze masterproef. Hij stuurde me in de juiste richting en gaf me de nodige vrijheid om dit tot een goed einde te brengen. Verder wil ik ook graag dr. Joachim Ben Yakoub bedanken voor zijn begeleiding bij mijn bachelorproef, die gedeeltelijk de basis vormde voor mijn masterproef en mijn interesse voor de politieke situatie in Marokko nog meer aanwakkerde.

Ik wil ook graag mijn ouders bedanken, die me van jongs af aan intellectueel hebben geprikkeld en de lat altijd hoog legden. Zonder hun onvoorwaardelijke steun was deze masterproef een nog veel grotere uitdaging geweest.

Verder wil ik graag een onbekende bedanken, namelijk de Marokkaanse demonstrant. Hij die zich keer op keer strijdvaardig opstelt tegen alle vormen van onrechtvaardigheid. Zonder hem/haar bestond deze masterproef ook niet.

Inhoudsopgave

Inleiding	6
Probleemstelling & onderzoeksvraag	6
Theoretisch kader & literatuuroverzicht	7
Sociaal Protest: Theoretisch kader	8
Social Movements Theory	8
New Social Movements.....	9
Resource Mobilization & Political Opportunity Theory	9
De netwerk- en informatiesamenleving.....	10
Politiek in Marokko	11
Een beknopte geschiedenis	11
Europese overheersing	11
La France au Maroc.....	11
Spaans-Marokko	13
Het einde v.d. bezetting	14
Het Marokkaanse koninkrijk	15
Mohammed V	15
Hassan II	16
Mohammed VI	20
Marokko vandaag	23
De koning	23
Economie	24
Politieke geografie & demografie.....	25
Civil Society	26
Sociaal protest in Marokko	29
Oorzaken van sociaal protest	29
Tribale opstanden, Casablanca '65 en antizionisme (1956-jaren '70).....	29
IMF-rellen (1978-1990)	30
Verticaal en horizontaal conflict in een liberalere context (jaren '90)	32
Linkse en islamistische bewegingen verleggen de focus op het binnenland (jaren 2000)	33
De universalistische 20 februaribeweging en pragmatische lokale opstanden.....	34
Protest in een 'post-Arabische Lente'-tijdperk	35
De evolutie van overheidsreacties.....	37
De beginjaren van het Marokkaanse koninkrijk.....	37

IMF-rellen.....	37
Het alternance-proces van de jaren '90	38
Een veelzijdige aanpak voor politieke stabiliteit	39
De Arabische Lente en lokale opstanden.....	40
Protest na 2011: a return to the Years of Lead?	41
De evolutie van protestmethodes	42
Postkoloniaal tribaal en ruraal verzet.....	42
De algemene staking als nieuw drukingsmiddel	43
Nieuwe methoden in een private context	43
Nieuwe methoden in een publieke context: de strategie van de straat	44
De 20 februaribeweging	45
Protest in een 'post-Arabische Lente'-tijdperk	46
Geografie van protest	47
De rurale opstanden	47
De stedelijke opstanden	47
De terugkeer naar ruraal protest	48
Verklaringen vanuit de Social Movements Theory	49
Le Bons massapsychologie & de IMF-rellen	49
Relatieve deprivatie	49
Publieke tewerkstelling.....	49
Het alternance-proces & 'post-Arabische Lente'-tijdperk.....	50
Ruraal protest.....	51
New Social Movements & de jaren '90	51
Resource Mobilization Theory en de Arabische Lente: protest in de informatiesamenleving	52
Sociaal protest in de moslimwereld.....	52
Social nonmovements & 'Let it Spoil'	53
Conclusie	54
Bibliografie.....	56

1. Inleiding

1.1. Probleemstelling & Onderzoeksvraag

Het Marokkaanse volk voert een strijd. Een strijd tegen corruptie, ongelijkheid en vorstelijk absolutisme. Al doen Marokkaanse machthebbers er alles aan om het imago van Marokko als baken van stabiliteit in een onstabiele regio ('the Moroccan exception') te behouden, de realiteit is vaak ontvullend. Achter het democratische masker schuilt een ongelijk land dat lijdt onder autoritarisme.

De strijd tegen onrechtvaardigheden vormt een rode draad doorheen de Marokkaanse geschiedenis, al nam ze (afhankelijk van tijd en ruimte) in praktijk verschillende vormen aan. De 20 februaribeweging en de Hirak Rif zijn recente voorbeelden van protestbewegingen die ons ter ore kwamen via de media. In realiteit waren er echter talloze protestbewegingen in Marokko met een enorme relevantie die nooit de aandacht trokken van de mainstream media. Deze masterproef tracht dan ook een correcter beeld weer te geven van wat er zich heeft afgespeeld in de recente geschiedenis van Marokko.

Wat er zich heeft afgespeeld in het koninkrijk van de Maghreb, heeft natuurlijk alles te maken met de evolutie van de Marokkaanse staat en maatschappij de voorbije eeuw. Marokko was/is niet zomaar een decor voor sociaal protest, maar bood/biedt een dynamische context voor protest, een context die wederzijds constitutief is. We trachten dus naast een descriptieve weergave, ook een analyse te geven van hoe sociaal protest geëvolueerd is in die specifieke Marokkaanse context. De centrale vraag die deze masterproef behandelt klinkt dan ook als volgt:

Hoe en op welke wijze is sociaal protest sinds de onafhankelijkheid in Marokko geëvolueerd?

Vanuit de klassieke theorieën rond sociale bewegingen tracht ik dan een abstractere kijk mee te geven en eveneens het eurocentrisme in deze theorieën bloot te leggen. Ter afsluiting bespreek ik daarom het werk van Asef Bayat, pionier in de sociale bewegingstheorie in het Midden-Oosten.

Het opzet van deze thesis is om een analyse van de evolutie van sociaal protest weer te geven. Op deze masterproef bouw ik dan vervolgens verder volgend jaar in de master Conflict- en Ontwikkelingsstudies. Dan zal ik veldwerk in Marokko verrichten in het kader van een tweede masterproef rond sociaal protest, gefocust op een specifieke case. Deze masterproef vormt dus het theoretische fundament van mijn empirisch onderzoek volgend jaar.

1.2. Theoretisch kader & literatuuroverzicht

Op methodologisch vlak focust deze masterproef voornamelijk op geschreven bronnen. Wetenschappelijke werken, nieuwsartikels (van media die aan de wetenschappelijke standaarden voldoen), documentaires en mijn onderzoekspaper over ravecultuur in Marokko vormen het fundament van deze thesis. Deze bronnen behandelen diverse thema's, gaande van zuiver politiekwetenschappelijke theorieën tot artikels over specifieke gevallen van Marokkaans protest. Het is een interpretatief onderzoek.

Deze masterproef start met een inleiding tot de Marokkaanse politieke geschiedenis en een inleiding tot de Sociale Bewegingstheorie. Hoewel deze twee onderwerpen behoorlijk ver van elkaar lijken te staan, geven ze in dit geval de nodige achtergrondinformatie voor de rest van de masterproef. Van Stekelenburg & Klandermans' 'Inleiding tot de Social Movement Theory' en 'A History of Modern Morocco' van geschiedkundige Susan Gilson Miller zijn de twee werken die de basis vormen voor dit onderdeel.

Marokkaans socioloog Abderrahmane Rachik schreef in 2014 een boek over de evolutie van sociale verandering in Marokko genaamd 'Les mouvements de protestation au Maroc: De l'émeute à la manifestation'. Zijn werk geeft interessante inzichten weer ingebed in een theoretisch kader over sociale verandering in Marokko. Dit fungeert dan ook als een van de fundamenteën van het centrale stuk over de evolutie van sociaal protest.

De publicaties van Professor Koenraad Bogaert rond sociaal protest in Marokko vormen ook een belangrijke basis, vooral rond de evolutie van sociaal protest. Zijn wetenschappelijk artikel 'The revolt of small towns: the meaning of Morocco's history and the geography of social protests' was voor dit werk een interessante kijk op de geografische dimensie van sociaal protest. Dit geldt ook zeker en vast voor zijn stuk 'Imider vs. COP22: Understanding Climate Justice from Morocco's Peripheries'.

'Life as Politics: How Ordinary People Change the Middle East' van Asef Bayat wordt ook besproken. Bayats analyse van sociale verandering focust vooral op verzet in alledaagse praktijken, de creatie van nieuwe sociale en politieke ruimtes door niet-conventionele vormen van actie. Deze sociale 'non-movements' bieden nieuwe mogelijkheden (voor de bevolking) en uitdagingen (voor de machthebbers). Bayats werk is eveneens een interessante repliek op de Westerse Social Movement Theories.

2. Sociaal protest: Theoretisch kader

De meest invloedrijke theorie rond sociaal protest is de sociale bewegingstheorie, beter bekend als de 'Social Movements Theory' (SMT). Ik volg voornamelijk van Stekelenburg & Klandermans hun werk 'Inleiding tot de SMT' in het boek 'Movers and Shakers: Social Movements in Africa', aangevuld door de klassieke theoretische werken die een grote impact hadden op de theorieën.

2.1. Social Movements Theory

Social movements are interlocking networks of groups, social networks and individuals and the connection between them with a shared collective identity who try to prevent or promote societal change by non-institutionalized tactics.

(van Stekelenburg & Klandermans, p. 4, 2009)

De eerste studies rond sociale bewegingen en sociaal protest werden ontwikkeld rond 1900. Ze kwamen voornamelijk uit sociaalpsychologische hoek. Theorieën rond massapsychologie probeerden een verklaring te zoeken voor groepsgedrag. In werken zoals 'Psychologie des foules' van de Franse sociaalpsycholoog Gustave Le Bon was er vaak een elitaire vooringenomenheid tegenover de menigte. Het rationele individu wordt opgenomen in de menigte en verliest daarbij zijn/haar mogelijkheid tot rationeel denken. De menigte is anoniem, irrationeel en intellectueel onredelijk (dus inherent slecht, aldus de massapsychologietheorieën). Vanwege de subjectiviteit van deze werken is de waarde van deze theorieën reeds zwaar afgenomen, al wordt er door sommige auteurs nog steeds belang gehecht aan de rol van emotie in sociaal protest. Verder behandelden deze klassieke denkers ook al het principe van gedeelde grieven en relatieve deprivatie als belangrijke factoren die bepalen of het individu deelneemt aan het protest (Douglas, 2019; Turner & Stets, 2006; van Stekelenburg & Klandermans, 2009).

Relatieve deprivatie is een concept uit de sociologie dat zich wijdt aan een bepaalde vorm van ongelijkheid. Het wordt als één van de hoofdoorzaken van verzet aanzien. De betekenis van het concept gaat al terug tot de 4e eeuw voor Christus met Aristoteles: mensen zullen rebelleren "if they think that they have too little although they are the equals of those who have more" (Davies 1971, p. 86). Deprivatie wijst op een tekortkoming of gemis, meestal gedefinieerd in materiële termen. Relativiteit van deprivatie wijst op het relationele van deze (gepercipieerde) ongelijkheid: het gaat niet over armoede en ontbering op zich, maar vooral in relatie tot andere sociale groepen in de samenleving (Encyclopedia, 2008; Van Stekelenburg & Klandermans, 2009).

Begin jaren '60 amendeert James Davies het concept van relatieve deprivatie door te wijzen op een andere soort relativiteit die hier van toepassing is. Het is, aldus Davies, niet in relatie tot andere groepen dat de perceptie van deprivatie geldt, maar in relatie tot het individu zijn verwachtingen. Het is de kloof tussen verwachtingen en realiteit die aan de basis van protest ligt (Encyclopedia, 2008; Davies, 1971).

In zijn werk 'When Men Revolt and Why: A Reader in Political Violence and Revolution' geeft Davies nog een zeer interessante stelling mee over wanneer mensen beslissen om tot protest om te gaan. Hij stelt "*It is when the chains have been loosened somewhat, so that they can be cast off without a high probability of losing life, that people are put in a condition of rebelliousness*" (Davies 1971, pp. 135-136)

De 'Golden Sixties' werden gekenmerkt door een proliferatie van sociale bewegingen: mensenrechtenorganisaties, milieubewegingen, feministische bewegingen rezen als paddenstoelen uit de grond. Het is niet verbazingwekkend dat in deze periode op academisch vlak de sociale bewegingstheorie een sterke groei kende. Het was ook in deze periode dat de tekortkomingen van de pioniers zoals Le Bon werden blootgelegd: sociale bewegingen zijn meer dan irrationele vormen gewelduitbarstingen (van Stekelenburg & Klandermans, 2009).

2.2. New Social Movements

Door de opkomst van vele verschillende sociale bewegingen en breuklijnen, werd ook duidelijk dat relatieve deprivatie als hoofdoorzaak niet meer overeenstemde met de nieuwe, postindustriële realiteit. Isolatie en vervreemding waren niet meteen de karakteristieken van aanhangers van de milieu- of mensenrechtenbeweging (van Stekelenburg & Klandermans, 2009). Vanuit deze tekortkoming kwam de theoretische onderbouwing van de New Social Movements, waarin er meer aandacht werd besteed aan het sociale aspect dan aan het economische of het politieke aspect. SMT en vooral klassiek marxisme kwamen steeds meer tekort in hun analyse van collectieve actie en daar trachtten dus verschillende theoretici een antwoord op te bieden (Buechler, 1995).

Op twee vlakken verschillen deze theorieën van de oude theorieën: logica van handeling en collectieve identiteiten. Handelingslogica wordt niet enkel afgeleid van economische logica, maar ook van ideologie, politiek, etc. Ook wat betreft collectieve identiteiten slaan voorgaande theorieën gedeeltelijk de bal mis, want naast klasse is ook gender, etniciteit en seksualiteit van belang. New Social Movements Theory is, net zoals SMT, een verzamelnaam voor verschillende theorieën die verschillen en overeenkomsten hebben. Belangrijke auteurs binnen de New Social Movements Theory zijn o.a. Jurgen Habermas en Manuel Castells (Buechler, 1995).

2.3. Resource Mobilization & Political Opportunity Theory

In de jaren '70 werd vanuit het structuralisme en sociaalconstructivisme een nieuwe, andere impuls gegeven aan onderzoek rond sociale bewegingen. De 'Resource Mobilization Theory' is een structuralistische theorie die zich focust, zoals de naam al zegt, op het mobiliseren van middelen als de belangrijkste factor voor het succes of falen van een sociale beweging. Deze theorie is ook een repliek op de irrationaliteit die geassocieerd werd met sociale bewegingen in de voorgaande theorieën. Hier ligt de focus op rationaliteit, nutsmaximalisatie en veranderende machtsverhoudingen.

Vier categorieën van factoren zijn volgens de theorie van belang: mensen, expertise/ervaring, financiële/informationele middelen en legitimiteit (van Stekelenburg & Klandermans, 2009; Encyclopedia, 2016; Swaminathan & Wade, 2000).

Verder bouwend op de uitgangspunten van de Resource Mobilization Theory, ontwikkelde zich in dezelfde periode een andere structuralistische theorie die trachtte burgermobilisatie te verklaren. Bij de 'Political Opportunity Theory' ligt de focus minder op de bewegingen zelf, maar meer op de context waarin ze zich ontwikkelen (de politieke opportuniteitsstructuur) en hun doelstellingen (wel of niet) behalen. Die opportuniteiten of kansen komen voort uit kwetsbaarheden in het systeem, die vaak wijzen op een legitimiteitscrisis (Crossman, 2019).

2.4. De netwerk- en informatiesamenleving

Zoals bij vele politiekwetenschappelijke theorieën, zorgde de nieuwe geglobaliseerde realiteit sinds de jaren '90 voor een nieuwe kijk op sociale bewegingen. Zo werden concepten zoals de netwerk- en informatiesamenleving centraal geplaatst in de geactualiseerde theorieën.

De fundamenteën van het concept 'netwerksamenleving' werden gelegd door de Spaanse socioloog Manuel Castells. Hij definieerde dit als 'a society whose social structure is made up of networks powered by micro-electronics-based information and communications technologies' (Castells, 2004, p. 3). Zo zijn er politieke netwerken, netwerken van wereldwijde financiële stromen, sociale netwerken, etc.. Nieuwe technologieën functioneerden als katalysator van de ontwikkeling van netwerken. In de nieuwe geglobaliseerde realiteit zijn netwerken de centrale organisatievorm, aldus Castells (van Stekelenburg & Klandermans, 2009; Anttiroiko, 2015).

De informatiesamenleving focust ook op veranderingen door nieuwe technologieën, zoals gsm's, het internet, etc.. Activisten maken slim gebruik van de kansen die gecreëerd worden door deze nieuwe technologieën. De informatiesamenleving verwijst naar een samenleving waarin creatie, distributie en manipulatie van informatie centraal staat. Ze is dan ook sterk gekoppeld aan de basispremises van Castells' netwerksamenleving (van Stekelenburg & Klandermans, 2009; TechTarget, 2005)

Informatie en netwerken zijn dus van fundamenteel belang in het mobiliseren van burgers en in het verspreiden van informatie. Hierdoor zien we een evolutie richting een normalisatie van protest en richting de creatie van een sociale bewegingssamenleving. Die samenleving is een samenleving waarin alle burgers de mogelijkheid hebben om te participeren via sociale bewegingen die hun particuliere en algemene belangen vertegenwoordigen (van Stekelenburg & Klandermans, 2009; Taylor, 2000).

3. Politiek in Marokko

3.1. Een beknopte geschiedenis

De geschiedenis vormt het heden. De Spaanse overheersing, de Franse overheersing, de Jaren van Lood,... ze hebben allemaal een impact op het Marokko van vandaag en morgen. Vele verklaringen voor hedendaagse fenomenen kunnen dan ook gevonden worden in de turbulente Marokkaanse geschiedenis. Een voorbeeld is het koloniale urbanisme van de Fransen, dat vandaag de dag nog steeds een duidelijke stempel drukt op stedelijke ontwikkelingen in Marokko. Dit hoofdstuk behandelt de recente politieke geschiedenis van Marokko. We starten met de Europese overheersing en eindigen in het Marokko van vandaag.

3.1.1. Europese overheersing

Ook Marokko bleef niet gespaard van het Europese imperialisme in de 19^e en 20^e eeuw. In 1844 kwamen de Marokkanen voor het eerst in een zware, directe confrontatie met de Franse troepen met de slag bij Isly, die uitdraaide op een totale nederlaag voor het Marokkaanse leger (Gershovich, 2012; Brown & Barbour, 2019).

Een andere Europese mogendheid slaagde erin om een deel van het Marokkaanse grondgebied te veroveren. Spanje dwong in 1860 door middel van enkele militaire overwinningen Ifni af, een gebied dat reeds deel was van het Spaanse imperium van 1476 tot 1524¹. Echt Spaans bestuur in de enclave startte pas in 1934 (South African History Online, 2011; Woolbert, 1945).

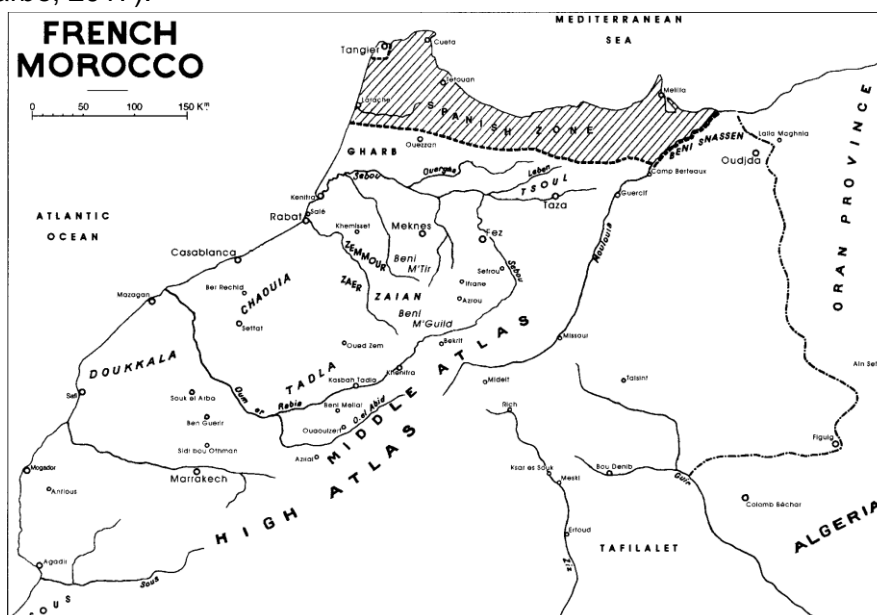
3.1.1.1. La France au Maroc

Het waren de Britten die Frankrijk de vrijheid gaven om Marokko te veroveren in ruil voor niet-inmenging in de Britse verovering van Egypte. Ook ten opzichte van andere grootmachten werden toegevingen gedaan: Spanje mocht haar Noordelijke gebieden behouden en Frankrijk liet Italië in Libië begaan. Pas in 1912 breidde Frankrijk haar invloedssfeer uit over heel het koninkrijk in de Maghreb. Dit proces startte onder het bestuur van de nieuwe sultan, 'Abd al-'Azīz, die goede banden met de Europese machthebbers behield (Brown & Barbour, 2019)

Na een mislukte poging tot introductie van een modern taxatiesysteem en deels door het gedweep met Europese grootmachten groeide het verzet tegen 'Abd al-'Azīz. In 1904 was de extravagante Sultan genoodzaakt om een Franse lening aan te gaan, zo kregen de Fransen een excuus tot nog meer inmenging in Marokkaanse zaken. Verzet kwam vooral van zijn broer, 'Abd al-Hāfīz, die zichzelf tot nieuwe Sultan kroonde en steun kreeg van de Europese grootmachten. Ook zijn bestuur werd aanzien als totaal wanbestuur gekenmerkt door inefficiëntie en gedweep met de Europeanen. Verzet rees en in 1912 moest de nieuwe sultan de hulp inroepen van de Fransen om hem te redden.

¹ Ziekten en lokale vijandigheid waren de hoofdredenen voor het vertrek van de Spanjaarden in de 16^e eeuw (South African History Online, 2011)

Vanuit die positie dwongen de Fransen het verdrag van Fez af, dat de basis vormde voor de creatie van het Franse protectoraat in Marokko. Datzelfde jaar werd het kleinere protectoraat van Spanje ook vastgelegd. Zij kregen het Zuid-Marokkaanse Tarfaya en het merendeel van Noord-Marokko (Brown & Barbour, 2019; Mitchell, 1955; Barbe, 2017).

Gedurende 44 jaar stond een groot deel van Marokko onder direct Frans bestuur. Dat gebeurde onder bevel van een van de meest 'geroemde' koloniaal-administratoren, toch alvast in de Franse geschiedenisboeken: Maréchal Louis-Hubert Lyautey. Weinige niet-Marokkanen hebben hun stempel zo gedrukt op de Marokkaanse staat als deze man. Rabat werd de hoofdstad van de Franse gebieden. De relatie tussen Frankrijk en Marokko verschilde van de relatie tussen Frankrijk met haar andere kolonies, Tunesië en Algerije. De onderwerping van Marokko aan het 'moederland' was minder expliciet, al was de macht in de handen van de Marokkaanse heersers eerder symbolisch dan reëel. De soevereiniteit van de sultan werd 'behouden'. Het is door deze aanpak dat een deel van diezelfde Marokkaanse elite, de Makhzen, na het Franse bestuur aan de macht kon blijven (Brown & Barbour, 2019; Rabinow, 1992).

De politiek van coöptatie bleef de rode draad door het Franse bestuur, voornamelijk dankzij generaal Lyautey. De broer van voormalige sultan 'Abd al-'Aziz, Mawlāy Yūsuf, werd vanwege zijn meer betrouwbare imago op de troon geplaatst. Op vlak van urbanisme hanteerde men een tactiek van 'modernisering en behoud'. De bestaande steden werden intact gehouden en nieuwe steden, villes nouvelles, werden gebouwd naar het evenbeeld van de Europese steden. Dit was volgens hem de beste manier om stabiliteit in het protectoraat te verkrijgen (Brown & Barbour, 2019; Wright, 1991, pp. 85-161).

Amerikaans antropoloog Rabinow (1992) noemde dit technokosmopolitisme, of hoe stedelijke planning een balans is tussen het particuliere en het kosmopolitische. Marokko werd, aldus Frans schrijver Léandre Vaillat, 'a laboratory of Western life and a conservatory of Oriental life'.

Zo werd de Franse kolonisatie van Marokko in veel geschiedenisboeken voorgesteld als zeer respectvol voor de bestaande orde, al was er in realiteit weinig sprake van enig behoud of respect tegenover de bestaande orde buiten het culturele behoud van bepaalde steden. Niet respect maar repressie en restrictie waren de rode draad doorheen het Franse bestuur (Wright, 1991, p. 85; p. 89).

Het was Frans architect Henri Prost die de eer kreeg om de nieuwe kosmopolitische steden in Marokko te ontwerpen. Architecten zoals Le Corbusier vormden de basis voor Prosts stedelijke planning, waar een duidelijke sociale strategie achter zat (Çelik, 1992). Een sociale strategie van controle en een duidelijke ruimtelijke scheiding tussen koloniaal en Marokkaan. Modernisering en behoud; "...these principles underlie the structure of Le Corbusier's plans for Algiers, leading to the separation of the French from the indigenous people, a phenomenon Janet Abu-Lughod has labeled "urban apartheid" in reference to Moroccan cities" (Çelik, 1992, p. 68). Vooral in de kuststeden, met Casablanca als schoolvoorbeeld, maar ook in Fez en Marrakech heeft de Franse stedelijke planning een duidelijke stempel achtergelaten.

Net zoals de Belgen in Rwanda, hanteerden de Fransen een 'verdeel-en-heers'-tactiek van etnische stratificatie in Marokko om eenheid tegen de Franse overheersing te voorkomen. In 1930 voerden ze de 'Berber Dahir' in, een decreet dat de Amazigh- of Berberbevolking van Marokko administratief scheidde van de Arabischtalige Marokkanen. De Berberbevolking vormde toen zo'n 2/3 van de Marokkaanse bevolking. In het decreet werden Berbers onderworpen aan hun eigen gewoonterecht en werd de Arabischtalige bevolking onderworpen aan Islamitische wetten gebaseerd op de Koran en de Sharia. Ondanks hun ervaring met verdeel-en-heers in Algerije, waren de effecten averechts in Marokko: het stimuleerde net Marokkaans nationalisme (Hart, 1997).

Het merendeel van Berbers is namelijk ook moslim en hun gehechtheid aan de Islam was niet oppervlakkig, zoals Franse studies van Berbergroepen verkeerd concludeerden. De Islam verbond dus Arabische nationalist met Islamisten, het bindmiddel dat al sinds de Klassieke Oudheid Marokko bijeen hield. Sindsdien vormde het Marokkaanse nationalisme een veel groter obstakel voor de Fransen. Sinds het decreet vond nationalisme meer zijn ingang bij de Marokkaanse politieke partijen, lanceerden in 1934 nationalist 30 juli in als nieuwe nationale feestdag², werden anti-Franse demonstraties frequent georganiseerd, etc (Hart, 1997; Brown & Barbour, 2019; Cohen & Jaidi, 2006, p. 13).

3.1.1.2. Spaans-Marokko

Het Spaanse protectoraat omvatte in het Noorden het Rifgebergte, van de havenstad Larache tot de stad Melilla (dat tot op heden een Spaanse exclave is). In het Zuidwesten behoorde de regio Tarfaya (destijds Villa Bens) toe tot de Spaanse gebieden.

² La fête du trône is vandaag de dag nog steeds een nationale feestdag ter ere van de troonsbestijging van Mohammed V (Jours fériés, z.d.)

Zoals hierboven reeds vermeld, waren de Spanjaarden reeds in bezit van Ifni, maar de militaire bezetting van Ifni begon pas na een dispuut met Frankrijk in 1934 (Brown & Barbour, 2019; Harbron, 1956).

In Spaans-Marokko bestuurde de 'khalifa' officieel het protectoraat. Die fungeerde als vertegenwoordiger van de Marokkaanse sultan in de Spaanse gebieden. Zo werd Marokkaanse eenheid en bestuurlijke onafhankelijkheid gecreëerd. Die onafhankelijkheid was ook merkbaar in de politieke cultuur van Spaans-Marokko: hun regime werd als liberaler en minder discriminatoir aanzien, al ontstonden er ook binnen het Spaans bestuur 2 groepen met verschillende visies op Spaans bestuur in Marokko³. De echte macht in het protectoraat lag in handen van de Spaanse Hoge Vertegenwoordiger in Marokko, maar Spaans-Marokko kende niet zo'n invloedrijke bestuurders als Lyautey. Tétouan was de hoofdstad van Spaans-Marokko (Harbron, 1956; Brown & Barbour, 2019).

Van 1921 tot 1926 raakten de Spanjaarden een deel van hun gebied kwijt door een Riffijnse opstand onder leiding van Abdelkrim, beter bekend als de Rifoorlog (Cf. Infra). Meer dan 250 000 Franse en Spaanse troepen waren nodig om de oorlog na 5 jaar te bezegelen met een overwinning voor de kolonisator. Vandaag de dag kampt de regio nog steeds met hoge cijfers van kankergevallen vanwege de chemische wapens ingezet door Spanje in dit conflict. Een van de Spaanse 'helden' in de Rifoorlog was Generaal Francisco Franco, Spaans dictator van 1939 tot 1975 (Brown & Barbour, 2019; Ettourki & Janssen, 2008; The Volunteer, 2013; Middle East Monitor, 2018).

Het was ook in Spaans Marokko dat de Spaanse burgeroorlog (niet toevallig) werd uitgeroepen. In totaal vochten 80 000 Marokkanen mee in de Spaanse burgeroorlog, een conflict dat ook in Marokko voor verdeeldheid zorgde tussen Spaanse sympathisanten en Marokkaanse nationalistes (The Volunteer, 2013).

3.1.1.3. Het einde van de bezetting

Op 20 augustus 1953 namen de Fransen een beslissing die de aanloop zou zijn tot het einde van de Europese bezetting van Marokko. (Destijds nog) Sultan Mohammed V werd afgezet en verbannen naar Corsica (en later naar Madagaskar). De sultan had namelijk geweigerd een pact van overgave aan Frankrijk te ondertekenen. Dit was een poging om grip te krijgen op het sterk nationalistische sentiment dat zich ontwikkelde rond de sultan was een grote bezorgdheid voor de Fransen. Mohammed Ben Aarafa werd de nieuwe sultan, maar werd niet erkend door Spanje (Bazza, 2018; Harbron, 1956).

De aanstelling van Aarafa zorgde voor veel onrust en anti-Frans sentiment in de Spaanse gebieden. Inwoners weigerden de nieuwe sultan te erkennen en verzetten zich tegen de trouwzwering aan de nieuwe sultan door hun 'khalifa'.

³ De Africanistas wilden Marokko bestuderen en met respect voor de lokale bevolking besturen; De Africanomilitaristas legden de focus op winstbejag en verspreiding van het conservatisme zonder al te veel rekening te houden met de lokale bevolking (The Volunteer, 2013).

De Spaanse overheid zag haar kans om de Fransen in verlegenheid te brengen en ging in op de eisen van de Marokkaanse inwoners. Hoge Vertegenwoordiger Rafael García Valiño zag zijn kans om het Spaans bestuur als legitiemer voor te stellen dan het Franse bestuur en wou duidelijk maken aan de Fransen dat zulke belangrijke beslissingen niet alleen konden genomen worden. Spaans-Marokko bleef dus Mohammed V erkennen en werd zelfs een 'safe haven' voor Marokkaanse nationalistes (Harbron, 1956; Bazza, 2018).

Gewapende nationalistische bewegingen en terrorisme teisterden de Franse gebieden en in 1955 viel de Franse regering. Mohammed V keerde datzelfde jaar terug en op 2 maart 1956 kreeg Marokko haar soevereiniteit terug van de Fransen (Bazza, 2018; Colonization of Morocco, z.d.). Op 7 april 1956 bezocht de Sultan Spanje en werd ook Spaans-Marokko onafhankelijk verklaard.

Vandaag bezit Spanje nog enkele gebieden op het Marokkaanse land, namelijk Melilla en Ceuta. Deze gebieden zijn de laatste plazas de soberanía of Spaanse exclaves, d.w.z. dat dit (Spaans) grondgebied volledig ingesloten door vreemd (Marokkaans) grondgebied (VRT Taalnet, z.d.; Brown & Barbour, 2019; Belaza, 2012). Deze gebieden vormen het enige Europese land op Afrikaanse bodem (BBC, 2018).

3.1.2. Het Marokkaanse koninkrijk

3.1.2.1. Mohammed V

In augustus 1957 nam Mohammed V afstand van zijn titel als sultan en doopte hij Marokko om tot een koninkrijk. Immense uitdagingen stonden de monarch te wachten: de Fransen lieten een bevolking achter met een ongeletterdheid van +/- 90% , meer dan 70% landlozen en een compleet ontwrichte economie (Miller, 2013, p. 153). De koning sprak van het einde van de 'kleine jihad' (onafhankelijkheid) en de start van de 'grote jihad' (de heropbouw van Marokko). Zoals eerder reeds vermeld, bleef een groot deel van de politieke elite wel overeind. De 'makhzen' werd dan misschien wel beroofd van hun macht, diezelfde elite kon grotendeels terug aan het stuur staan na 1956 (Miller, 2013).

Nieuwe spelers waren er ook: zij die zich ingezet hadden voor de onafhankelijkheid van de Marokkaanse staat konden niet genegeerd worden. Meest noemenswaardig hierbij is zeker en vast de Parti de l'Istiqlal. De partij sproot voort uit de Nationale Partij, een hervormingsbeweging die vooral wou wegen op het beleid van de bezetter in het protectoraat. Ze evolueerde dus tot een onafhankelijkheidsbeweging die sterke banden had met de sultan, toch zeker zolang die sultan als het gezicht van Marokkaans nationalisme en de strijd voor onafhankelijkheid fungeerde. De sultan en de Parti de l'Istiqlal werkten als wederzijds legitimerend in de periode voor de onafhankelijkheid. Ook de leiders van de partij werden verbannen door de Fransen in de laatste jaren van het protectoraat (Miller, 2013; Ring, Watson & Schellinger, 2014, p. 607).

Met het verdwijnen van de gemeenschappelijke tegenstander, verdween ook al snel de eenheid van het Marokkaanse bestel.

Factionele conflicten binnen de Parti de l'Istiqlal en conflicten met andere partijen zorgden voor frustratie en machteloosheid binnen de partij. Ze moest samen besturen met de Parti Démocratique de l'Indépendance en enkele onafhankelijken. De Parti communiste du Maroc (PCM), die ook een belangrijke rol in de Marokkaanse onafhankelijkheidsstrijd speelde, werd slachtoffer van anticommunistisch sentiment en repressie door de staat tot ze uiteindelijk in 1959 werd afgeschaft door de Marokkaanse staat (Miller, 2013; Busky, 2002, pp. 100-103).

“The preindependence atmosphere of unity quickly dissipated, jockeying for position rather than institution-building became the main business of the political elite.” (Miller, 2013, p.155)

De factionele spanningen binnen de Parti de l'Istiqlal zorgden uiteindelijk in 1959 voor de scheiding binnen de partij waar de Union Nationale des Forces Populaires (UNFP) uit voortkwam. De nieuwe partij bestond voor het merendeel uit jonge politici en opteerde voor meer socialistische en republikeinse principes. Zij die binnen de partij bleven vertegenwoordigden de traditionelere elementen van de partij (Brown & Barbour, 2019; Miller, 2013).

Mohammed V ontwikkelde in de komende jaren een staatsbestel gefocust op koninklijke machtsconcentratie en cultiveerde het beeld van de koning als belangeloze bemiddelaar die boven de politieke partijen stond. ‘De koning weet wat goed is voor Marokko en is de enige leider die stabiliteit en vooruitgang kan bewerkstelligen’. Zij die dicht stonden bij de koning werden steeds machtiger, zij die zich verzetten tegen de plannen van de koning (voornamelijk het linkse blok) werden gedwarsboomd. Ruraal conservatisme en monarchisme werden de rode draad in Marokkaans beleid (Miller, 2013, pp. 156-157).

In 1961 overleed Marokko's eerste koning en nam zijn 32-jarige zoon, Hassan II, zijn functie over (Miller, 2013, p. 162).

3.1.2.2. Hassan II

Voor zijn troonsbestijging, hield Hassan II zich al sinds de onafhankelijkheid van Marokko bezig met het organiseren van de Forces armées royales (FAR), die vaak zelfs Hassan's Boys werden genoemd. In die periode sloeg hij succesvol opstanden neer in het Rifgebergte, het Zuiden en het Oosten van Marokko (Reich, 1990, pp. 223-225; Miller, 2013).

Na een absolute meerderheid van Parti de l'Istiqlal bij de gemeenteraadsverkiezingen in 1960 en een uitgestoken hand naar Hassan van de partijleider, was Hassan wel verplicht om te luisteren naar de eis van de partij voor een grondwet op basis van representativiteit. De toegeving was in feite al gedaan door Mohammed V, maar die stierf voor er werk van gemaakt werd. Zo werd in 1962 een ‘Basiswet’ ingevoerd, een soort grondwet die enkele belangrijke principes vastlegde, al veranderde dit niets aan de bestaande machtsverhoudingen. Datzelfde jaar werd uiteindelijk ook de grondwet doorgevoerd. Het werd een grondwet die geschreven was achter gesloten deuren door adviseurs van Hassan II i.p.v. door verkozenen. Toch werd de grondwet goedgekeurd dankzij een volksreferendum en de steun van de Istiqlal-partij (Miller, 2013, pp. 163-164; Brown & Barbour, 2019).

In 1963 werden de eerste parlementaire verkiezingen georganiseerd. Hieruit kwamen drie winnaars: de Istiqlal-partij, de UNFP en een nieuwe partij genaamd Front pour la Défense des Institutions Constitutionnelles (FDIC). Laatstgenoemde was een pro-monarchistische partij, bestaande uit voornamelijk Berbers. De machtsspreiding zorgde voor onbestuurbaarheid en uiteindelijk bestuurde Hassan verder met een persoonlijke regering tot 1970, wanneer een nieuwe grondwet werd uitgevaardigd (Brown & Barbour, 2019).

De partij van de uiterst populaire en charismatische Mehdi Ben Barka, de Union Nationale des Forces Populaires, kwam dus als een van de grote winnaars uit de verkiezingen van 1963. In datzelfde jaar werden dan ook 5000 militanten en de leider van de UNFP opgepakt. Elf partijleden (waaronder Ben Barka) werden het jaar erop ter dood veroordeeld vanwege het beraden van een samenzwering tegen de koning. Het jaar erop werd hen amnestie verleend, maar Ben Barka bleef in Parijs, waar hij verdween in 1965. De zaak is tot op vandaag niet opgehelderd, al werd Generaal Oufkir (die al overleden was in de periode van de beschuldiging) aangeduid als het meesterbrein achter de verdwijning (Miller, 2013, pp. 166-168).

De nieuwe grondwet trad uiteindelijk nooit in werking, want in 1971 werd de eerste militaire poging tot staatsgreep gepleegd. Die kwam niet uit het niets, want er leefde veel ontevredenheid onder de Marokkaanse bevolking. De economische groei van de 'golden sixties' kwam enkel een kleine elite ten goede. Deze frustraties leefden sterk in het leger, dat voor een groot deel bestond uit de rurale lagere- en middenklasse. In deze context van gepercipieerd moreel verval en afgunst tegenover de elite werd de eerste militaire staatsgreep gepleegd (Brown & Barbour, 2019; Miller, 2013, pp. 173-175).

De tweede poging werd in 1972 gepleegd, wanneer de koning en zijn broer terugkeerden van een bezoek aan Frankrijk. Ze werden in het Marokkaanse luchtruim aangevallen door enkele Marokkaanse gevechtsvliegtuigen, onder leiding van Generaal Oufkir. Er volgde een periode van ware repressie voor iedereen die verdacht werd van betrokkenheid bij de coup (Miller, 2013; Hughes, 2006).

In 1977 werden nieuwe verkiezingen gehouden waarbij de koning onrechtstreeks als grote winnaar uitkwam. Partijen die goede banden hadden met het koningshuis boekten een grote verkiezingsoverwinning, een overwinning die nationaal en internationaal met argusogen werd bekeken. Maar los van de twijfelachtige verkiezingsresultaten, was de populariteit van de koning wel degelijk gestegen sinds de staatsgrepen (Miller, 2013; Brown & Barbour, 2019).

De verklaring daarvoor vinden we in enkele andere evenementen van de jaren '70. De kwetsbare positie van Hassan had voor een toenadering naar de oppositiepartijen gezorgd. Op die manier trachtte Hassan II zijn legitimiteitsbasis te verbreden. Verder stelde de koning een gemeenschappelijk doel voor: het gebied van de Westelijke Sahara (Miller, 2013, pp. 179-180).

De annexatie van de Westelijke Sahara is één van de belangrijkste en meest invloedrijke gebeurtenissen in recente Marokkaanse geschiedenis.

Het gebied behoorde toe aan Spanje in de periode van de Spaanse overheersing en behoorde volgens Marokko toe aan de Marokkaanse gebieden. Wanneer de Spanjaarden afstand namen van hun gebieden in de Sahara begin jaren '70, lobbyde Hassan voor het verwerven van de Westelijke Sahara (Zoubir, 2004; Mundy, 2006; Miller, 2013, pp. 180-185).

Na de belofte van Franco om de gebieden af te staan aan Marokko, organiseerde Hassan de 'Groene Mars'. 350 000 Marokkaanse vrijwilligers marcheerden richting het gebied van de Westelijke Sahara in de strijd voor de Marokkaanse claim. Hoewel het Internationaal Gerechtshof oordeelde dat er geen territoriale link was tussen Marokko en de Westelijke Sahara en de annexatie ingaat tegen het internationaal recht en resoluties van de VN Veiligheidsraad, werden in 1975 toch de Madridakkoorden gesloten. Deze overeenkomst tussen Marokko, Mauritanië en Spanje oordeelde dat Marokko's claim rechtmatig was (Zoubir, 2004; Mundy, 2006; Miller, 2013, pp. 180-185).

De annexatie van de Westelijke Sahara zorgde voor een enorme stijging van Hassan II's populariteit, een heropleving van Marokkaans nationalisme en eenheid onder de Marokkaanse partijen. De creatie van een gemeenschappelijk doel én een gemeenschappelijke vijand zorgde voor nationale eenheid en was ook de perfecte afleiding van de wantoestanden in Marokko zelf. Die gemeenschappelijke vijand was eerst en vooral het Polisario Front⁴, het onafhankelijkheidsleger van de Sahrawi, de inheemse bevolking van de Westelijke Sahara. Zij verklaarden kort na de annexatie de oorlog aan Marokko en werden daarbij gesteund door buurland Algerije (Zoubir, 2004; Mundy, 2006; Miller, 2013, pp. 180-185).

In zijn strijd tegen het Polisario kreeg Marokko steun van de Arabische landen en van de Verenigde Staten. Die steun van de V.S. komt niet uit het niets, want de landen waren sterk naar elkaar toe gegroeid sinds de Marokkaanse onafhankelijkheid. De Amerikanen hadden enkele militaire- en marinebasissen op Marokkaans grondgebied die voor een lange tijd open bleven in ruil voor militaire en financiële steun in de Westelijke Sahara oorlog⁵ (Looney, 2015; Al-Manar, 2019).

De versterkte positie van Hassan II zorgde voor nieuwe evoluties in de Marokkaanse economie. De machtsconcentratie van de koning ging samen met financiële concentratie dankzij de 'marokkanisatie' van de economie. Een nieuw programma bepaalde dat minstens 50% van de Marokkaanse bedrijven voor 50% in handen moest zijn van mensen met de Marokkaanse nationaliteit. Meer dan 60% van de Marokkaanse economie kwam in handen van een kleine Marokkaanse elite: kapitaal, bedrijven en gronden werden massaal getransfereerd. 36 families werden bezitter van 2/3 van de Marokkaanse economie. De impact van zo'n kapitaalsconcentratie valt niet te onderschatten (Miller, 2013, p. 184; Cherkaoui & Ali, 2007).

In dit klimaat van kapitaalsconcentratie, irredentisme, internationale steun en een periode van economische groei was de periode van de staatsgrepen voorbij.

⁴ Frente Popular para la Liberación de Saguia el-Hamra y Rio de Oro

⁵ Het Polisario Front werd als communistisch gevaar aanzien, dit was een extra stimulans voor de V.S. om Marokko te helpen in hun strijd tegen Polisario (Looney, 2015; Al-Manar, 2009)

“King Hassan II, the Commander of the Faithful, the unifier, the savior, the assembler” cultiveerde het beeld van de monarch die het koninkrijk uitbreidde, ontwikkeling bracht en eenheid creëerde. Maar dit was natuurlijk van weinig belang voor de vele Marokkanen die in armoede leefden. De sociale onrusten die hieruit verder kwamen worden verder behandeld in het hoofdstuk rond sociaal protest (Miller, 2013, pp. 184-185; Cohen, 1993).

Neoliberalisme onder toezicht van de Wereldbank en het IMF was de rode draad doorheen het beleid in de jaren '80. Het budgettaire kreeg voorrang op het sociale en de corrupte overheid trok de kaart van repressie om de tumultueuze bevolking in bedwang te houden (cf. infra). Les années de plomb, zo werd de periode van Hassans bestuur sinds de jaren '80 genoemd (Miller, 2013).

Maar vanaf de jaren '90 oriënteerde Hassan zich dus richting liberalisering en weg van repressie. De publieke opinie gaf Hassan het signaal dat repressie niet meer de sleutel was tot stabiliteit. Een golf van liberalisering zorgde in die periode voor de verdere ontwikkeling van een maatschappelijk middenveld. Er ontwikkelde zich bewegingen die zich bezighielden met vrouwenrechten, burgerrechten, de Berberse identiteit en ook het islamisme (Daadaoui, 2016; Miller, 2013, pp.188-191).

De opkomst van het islamisme kan natuurlijk niet los gezien worden van de verhouding tussen religie en politiek in Marokko: de koning is namelijk ook 'Commander of the Faithful' en rechtstreeks afstammeling van de profeet Mohammed. Uit deze periode kwamen dus islamistische bewegingen voort, waarvan de Parti de la Justice et du Développement de meest noemenswaardige is (Daadaoui, 2016; Miller, 2013, pp.188-191).

De tendens van liberalisering werd dus vooral in het laatste decennium van Hassan's bestuur ingezet. Moderniteit en tolerantie ingebed in een traditionele staat moesten Marokko een nieuw gezicht geven. Al creëerde het nieuwe democratische gezicht wel een beter imago voor Marokko, de fundamenten van de Marokkaanse staat bleven dezelfde. Kapitaals- en machtsconcentratie in een land vol armoede was nog steeds de harde realiteit aan het eind van de 20^e eeuw (Miller, 2013).

De staats hervorming van 1993 gaf het parlement meer bevoegdheden en het respecteren en beschermen van mensenrechten werd in de grondwet opgenomen. In 1996 werd, onder impuls van Hassan, een bicameraal stelsel opgericht met een volledig verkozen lagerhuis en een hogehuis waarin aanhangers van de koning die niet verkozen waren, toch legislatieve macht konden verkrijgen. Na deze hervorming werd in 1997 voor het eerst geregeerd door Abderrahmane Youssoufi van de Union Socialiste des Forces Populaires, die voordien altijd in de oppositie had gezeten. Le Gouvernement d'Alternance was de eerste Marokkaanse regering met een premier die reële macht had (Sater, 2016, pp. 65-66; Monjib, 2011).

In 1999 kwam er een einde aan de Marokkaanse staat onder Hassan II. De leider die bestuurde met de 'ijzeren vuist' liet een nalatenschap achter van oppervlakkige liberalisering en absoluut monarchisme (Miller, 2013).

3.1.2.3. Mohammed VI

The ascent of the youthful king to the throne offered opportunities to introduce far reaching changes in public perceptions of the monarchy, with the new king's age and accessibility raising hopes for a more equitable balance between the regime and its people (Miller, 2013, p. 221).

Mohammed VI maakte bij zijn troonsbestijging in 1999 meteen duidelijk dat een nieuwe periode was aangebroken: les années de plomb van zijn vader waren voorbij. In zijn eerste maanden hanteerde hij al een discours van politieke liberalisering en respect voor de mensenrechten. Hij richtte ook een koninklijke commissie op om ex-politieke gevangenen te compenseren voor hun leed en Marokko's bekendste politieke gevangene mocht datzelfde jaar nog uit de gevangenis. Hij bezocht ook het turbulente Rifgebied in het Noorden (Miller, 2013, pp. 221-222). Het nieuwe gezicht van de monarchie zorgde voor hoop en hoge verwachtingen in het binnen- en buitenland.

Eén van zijn strijdpunten was de erkenning van de Berbercultuur en –talen (Tamazight). Die waren in het verleden niet erkend en werden zelfs onderdrukt gedurende de koloniale- en postkoloniale periode. In 2001 werd de IRCAM (Institut Royal de la Culture Amazighe) opgericht. Muhammad Chafik, een bekende voorvechter van het Berbernationalisme, werd aangesteld als hoofd van de institutie. In 2003 werd hij vervangen door academicus Ahmed Boukous vanwege zijn assertiviteit die de koning te veel tegen de borst stootte. Voor vele Berbers was het doel van deze institutie duidelijk enkel de Berberbeweging de wind uit de zeilen nemen (Miller, 2003, p. 226; Le Matin, 2001).

In 2002 trouwde Mohammed met Salma Bennani, een computeringenieur en dochter van een leerkracht. Voor het eerst kreeg de vrouw van de Marokkaanse koning ook een publieke rol, wat paste in zijn pleidooi voor meer vrouwenrechten. Een kijk in het leven van de koninklijke familie, die uitgebreid werd naar 3 in 2003 met de geboorte van kroonprins Hassan, een PR-stunt waar de media van smulde. Hij omringde zich met vrienden en experts en zette de meest gecontesteerde figuren binnen de Makhzen aan de kant. Met zijn 'war on poverty' verkreeg hij zelfs de titel van 'Roi des Pauvres', een naam waar vandaag enkel nog op een behoorlijk cynische manier naar wordt terugverwezen (Miller, 2013, pp. 221-224).

In het kader van de hernieuwde positie van de vrouw hervormde de nieuwe koning de Moudawana, het Marokkaanse familierecht. In 2004 transformeerde de Moudawana van erg conservatief, vrouwonvriendelijk familierecht naar een meer progressieve visie in lijn met de internationale standaarden. De minimumleeftijd om te trouwen werd opgetrokken naar 18, polygamie werd streng beperkt en seksuele intimidatie werd strafbaar. De wet "is now considered one of the most progressive in the Arab world" (Centre for Public Impact, 2016). In realiteit was de rechtspraak vaak minder revolutionair, gezien de vele rechters die zich tegen de hervorming kantten (Miller, 2013, p. 227-228).

Daarbovenop richtte Mohammed het revolutionaire 'Equity and Reconciliation Commission' (ERC) op. De commissie werkte van 2003 tot 2005 aan de opname en publicatie van getuigenissen van slachtoffers tijdens Hassan II's dictatoriale beleid. In 2006 werd er vanuit het koningshuis meer dan 200 miljoen dollar aan schadevergoedingen betaald aan de slachtoffers (Human Rights Watch, 2005; Miller, 2013, pp. 221-225).

Wat natuurlijk wel direct opvalt, is dat deze hervormingen allemaal draaien rond imago. Er is geen enkele structurele, diepgaande hervorming bij die de machtsverhoudingen grondig verandert. Een rode draad doorheen de hervormingen in Marokko.

By mid-decade, many Moroccans were wondering if, in the sphere of human rights, the more things had changed, the more they had remained the same (Miller, 2013, p. 224).

De oppervlakkige tendens richting liberalisering werd al snel teruggeschroefd naar de oude standaard. Die terugkeer naar repressie had te maken met de steeds populairder wordende islamistische bewegingen. Gekaderd in een internationale context van 'War on Terror' (zoals Hassan II steun kreeg in zijn strijd tegen het Polisario Front in het kader van het 'Rode Gevaar'), kreeg de repressie van Mohammed weinig internationale tegenwind. De internationale gemeenschap zag weinig kwaad in een monarch die hardhandig optrad tegen islamisme, en al zeker niet in Noord-Afrika. De aanwezigheid van terroristische cellen gelinkt aan Al Qaida zorgden voor een kloppijacht waarbij duizenden critici van het regime werden opgesloten onder het mom van de 'War on Terror' (Daadaoui, 2016; Miller, 2013).

De terroristische aanslagen in 2003 in Casablanca en de banden met Marokkaanse terroristische cellen bij de aanslagen van Madrid in 2004 gaven Mohammed nog meer bewijs dat dit wel degelijk een legitieme strijd was (Miller, 2013, p. 224). Ondertussen was de (gematigde) islamistische Parti de la Justice et du Développement uitgegroeid tot één van de grootste partijen in het land, wat wijst op de kloof tussen de opvattingen van de gewone burger en die van de monarch (Amghar, 2007; Jehl, 2003).

"Many Moroccans felt that by engaging in the "war on terror" Muhammad VI was fighting America's war, and that Morocco should play a more neutral role" (Miller, 2013, p. 224).

Dat de PJD zo had kunnen groeien zonder het gevaar op een partijverbod had te maken met haar gematigde positie tegenover de monarchie. Hierin verschilt ze van de andere grote Islamistische beweging 'Al Adl Wa Al Ihssane' of Justice and Charity, die als illegitiem werd verklaard door de Marokkaanse staat vanwege haar oppositie tegen de koning (Amghar, 2007).

De verkiezingen van 2007 brachten 2 tendensen met zich mee: een machtsverschuiving van de PJD naar de Parti de l'Istiqlal en een indicatie van politieke onverschilligheid.

Slechts 37% van het kiespubliek kwam opdagen. Corruptie, centrisme en blinde loyaleiteit tegenover het koningshuis had van de Marokkaanse bevolking een onverschillige massa gemaakt, zeker toch wat betreft klassieke partijpolitiek. De verkiezingen van 2007 waren een waarschuwing voor wat in 2011 zou gebeuren (Oussi, 2011; Miller, 2013, p. 229-231).

In 2011 werd ook Marokko meegetrokken in de golf van sociale onrust die door Noord-Afrika en het Midden-Oosten trok. Teleurgesteld in het zieke, corrupte politieke bestel kwam de Marokkaanse bevolking⁶ op 20 februari voor het voor het eerst op straat. Door middel van een nieuw wapen, sociale media, wist de 20 februari-beweging de Makhzen in een diepe politieke crisis te duwen. Meer over het verloop en specifieke eigenschappen van de 2011-protesten is te lezen onder het hoofdstuk in verband met Sociaal Protest in Marokko (Brouwer & Bartels, 2014).

Het resultaat van deze tumultueuze periode was de grondwetswijziging van 2011. De macht van Mohammed VI werd hierdoor gelimiteerd op vele vlakken, al werd er genoeg ruimte gehouden om in praktijk die limiteringen breed of nauw te interpreteren. Over het algemeen is de wijziging een evolutie richting een machtiger parlement en een onafhankelijker rechtspraak. De implementatie van de wijziging maakte duidelijk dat in praktijk spijtig genoeg weinig verandert aan de gang van zaken. De grote winnaar van deze hervorming was de koning: nog steeds machthebber in een ondemocratisch regime, een van de weinigen in de regio die de Arabische Lente zonder al te veel gezichtsverlies overleefde (Ottaway, 2011; Miller, 2013, pp. 233-236; Biagi, 2014; Brouwers & Bartels, 2014).

De verkiezingen van 2011 brachten de Parti de la Justice et du Développement terug naar de politieke voorgrond. Met een povere verkiezingsopkomst van 45%⁷ mocht de PJD haar eerste premier leveren: Mohammed Abdelilah Benkirane. De partij streefde een pragmatisch beleid na: controversiële religieuze standpunten werden achterwege gelaten en goede banden met het koningshuis werden belangrijker geacht dan hun voormalige kritischere positie. Zo wist de partij in 2015 en 2016 weer als grote winnaar uit de lokale- en parlementsverkiezingen te komen. Na een onderhandelingsimpasse werd Benkirane vervangen door Saadeddine El Othmani, die tot op vandaag de functie van Marokkaans eerste minister bekleedt (Miller, 2013, pp. 235-236; Brown & Barbour, 2019).

De jaren na de Arabische Lente waren allesbehalve jaren van rust in Marokko. Het protest dat de meeste aandacht trok was het protest in de Rif regio, waar de dood van een visverkoper de druppel was die de emmer van een eeuw structurele regionale marginalisering liet overlopen. In Jerada brak na de Rif-protesten ook protest uit na de dood van twee broers in Jerada's steenkoolmijnen (Brown & Barbour, 2019). Beide protesten worden uitgebreid behandeld in het hoofdstuk over sociaal protest in Marokko.

⁶ Voornamelijk Marokkaanse studenten

⁷ Verschillende bewegingen, waaronder de 20 februari beweging, boycotten de verkiezingen van 2011

3.2. Marokko vandaag

De rijke en bewogen Marokkaanse geschiedenis is het proces dat het hedendaagse Marokko vormt. Hoe zien de Marokkaanse staat en samenleving er vandaag uit?

3.2.1. De koning

Doorheen het twintigjarige bestuur van Mohammed VI is het duidelijk geworden dat hij niet de grote hervormer is waar velen op gehoopt hadden. Een veelbelovende start evolueerde al snel richting repressie en autoritarisme in het kader van de 'War on Terror'. Buiten de hervorming van het familierecht, de hernieuwde positie van de Berbercultuur, de ERC en de grondwetsherziening van 2011 bleef de Marokkaanse staat behoorlijk onveranderlijk. Dit is zeker het geval bij de machtspositie van de koning (cf. supra). De hervorming van 'le roi des pauvres' zijn eerder symbolisch dan structureel, eerder ad-hoc en impulsief dan strategisch en geven weer hoe Mohammed niet slaagt/wil slagen in de transitie naar een democratie (Maghraoui, 2001).

Op religieus vlak is de koning nog steeds drager van de titel 'Amir al-Mumineen' of 'Commander of the Faithful'. Deze titel stamt uit de periode van het Marokkaanse Sultanaat, maar werd in 1962 opgenomen in de grondwet. Dit maakt van Mohammed VI de hoogste religieuze autoriteit op Marokkaans grondgebied. De claim op deze positie is afgeleid van de Marokkaanse dynastie waar Mohammed toe behoort. De Alawieten zijn, als afstammelingen van de Saadi's, rechtstreekse afstammelingen van de profeet Mohammed. Deze heilige claim geeft de koning een status van onfeilbaarheid en onschendbaarheid: niemand is meer geschikt om de religieuze én seculiere aspecten van het Marokkaanse leven te besturen (Sheline, 2019; Fanack.com, 2017; North Africa Post, 2017; Dorsey, 2018; Traub, 2012).

Sinds de Casablanca-aanslagen in 2003 heeft de koning een actieve rol gespeeld in het bevorderen van een gematigde vorm van het soefisme. Dit bevorderen gebeurt niet enkel in het binnenland maar ook in het buitenland via de training van imams, een methode die centraal staat in Marokko's religieuze diplomatie. Buitenlandse predikers en Marokkaanse studenten worden opgeleid in Rabat en uitgezonden naar landen zoals Tsjaad, Frankrijk, Mali, Tunesië en Ivoorkust. De islam werkt zo als politiek bindmiddel voor Marokko om zich aan de rest van de moslimwereld te koppelen (Sheline, 2019; Fanack.com, 2017; North Africa Post, 2017; Dorsey, 2018; Traub, 2012).

De economische positie is misschien nog de meest kenmerkende eigenschap van de Marokkaanse monarch. In 2015 schatte Forbes zijn vermogen op 5,7 miljard dollar. Dat maakte hem de vijfde rijkste persoon op het Afrikaanse continent. De voornaamste inkomstenbron van de koning is Al Mada, het voormalige Société Nationale d'Investissement (SNI). Dit is sinds 2010 de opvolger van de Omnium Nord-Africain (ONA), de investeringsmaatschappij waar Mohammed VI een aandeel van 35% uit erfde bij het overlijden van zijn vader. Via die investeringsmaatschappij groeide Mohammed VI doorheen zijn regeerperiode uit tot de belangrijkste zakenman van het land.

Vanuit de meest geprivilegieerde machtspositie van het land bouwde de koning een ongezien economisch imperium uit (Bogaert, 2018; Forbes, 2015; Benchemsi, 2012; North Africa Post, 2018).

Groupe ONA ontstond in de periode van de Franse overheersing en fungeerde toen als Frans consortium met aandelen in vooral de auto- en mijnindustrie. Hassan nam in de Jaren '80 het consortium over en diversifieerde haar aandelen: de zuivel-, olie-, suiker-, chemische industrie en het bankwezen zijn enkele voorbeelden van Marokkaanse sectoren waar de ONA plots een belangrijke rol speelde als investeerder. Toch was het zijn zoon die pas volledig besepte welk enorm potentieel de SNI, nu de grootste private-equitygroep van Marokko, had als instrument voor zelfverrijking. De opbrengsten van de SNI zijn vandaag de dag goed voor zo'n 8% van het Marokkaanse BBP (Bogaert, 2018; IDE-JETRO, z.d.; Benchemsi, 2012).

In 2010 lekte Wikileaks een Amerikaans diplomatisch bericht uit waar een zakenman de problematische economische realiteit van Marokko aankaarte. Een topman van de SNI gaf volgens de zakenman deze veelzeggende boodschap mee aan buitenlandse investeerders:

“Morocco’s major investment decisions are effectively made by 3 individuals: Fouad Ali El Himma [a former interior minister and schoolmate of the king’s], Mounir Majidi [Siger’s CEO], and the King himself. To have discussions with anyone else would be a waste of time.” (Benchemsi, 2012).

Een voorbeeld van de assertiviteit van het toenmalige ONA was het vertrek van Auchan uit Marokko. De Franse verdeler kocht zich in 2001 in in de Marokkaanse supermarktketen Marjane en richtte samen met de ONA Groep Acima op. In 2006 besliste Groupe ONA unilateraal om het aantal directieleden van 2 naar 3 te verhogen, in het voordeel van Groupe ONA, waardoor de koninklijke holding in feite de volledige onderneming in handen had. Na in het zand te bijten bij het Marokkaanse gerecht, besliste Auchan zich terug te trekken uit Marokko. De koninklijke holding kocht direct alle aandelen van Auchan over (Barjonet, 2007; Pérez, 2016). Hoewel dit misschien lijkt op een banaal zakelijk conflict, is niets minder waar. Dit is exemplarisch voor het klimaat waarin de Marokkaanse koning zaken kan doen: hij staat boven de wet en kan zijn partners zonder enige repercussies buiten spel zetten ten voordele van zijn Al Mada.

Deze positie maakt van de Marokkaanse koning maakt hem *“the nation’s most prominent dispenser of patronage and the ultimate source of spoils in the system”*, een onaantastbaar figuur en de sleutel tot sociale mobiliteit naar de hoogste segmenten van de Marokkaanse samenleving (Entelis, 1996, pp.14-15).

3.2.2. Economie

De Marokkaanse economie wordt vaak beschreven als een economie van “high potential and low performance” (Cherkaoui & Ali, 2007). Hoge werkloosheidscijfers, kapitaalsconcentratie en buitenlandse investeerders zijn sleutelkenmerken die de vaak erbarmelijke werkomstandigheden en hoge armoede- en ongelijkheidscijfers in Marokko verklaren.

De Marokkaanse economie is sterk export-georiënteerd, wat zorgt voor een constante dreiging van voedselonzekeerheid en een handelstekort. Hierdoor is ze gevoelig voor veranderingen in de wereldeconomie, wat Marokko erg kwetsbaar maakt. De economie heeft een sterk internationale dimensie: buitenlandse investeerders pompen geld in sectoren zoals telecommunicatie, banken en hotelwezen. De overzeese geldstroom richting de Marokkaanse economie bestaat voor een groot deel uit remittances⁸ en opbrengsten uit de toerismesector. De historische band met Frankrijk maakt van de voormalige bezetter nog steeds de belangrijkste handelspartner van het koninkrijk in de Maghreb. Daarnaast zijn Spanje en de Golfstaten de belangrijkste spelers in de Marokkaanse internationale handel. Het is duidelijk dat ook op economisch vlak Marokko erg Europa-georiënteerd is (Miller, 2013, pp. 231-232).

De landbouwsector is nog steeds de sector met de hoogste tewerkstellingscijfers. Dit maakt de algehele economie nog kwetsbaarder, gezien de fluctuerende opbrengsten die gepaard gaan met landbouw. Verwoestijning en andere gevolgen van klimaatopwarming vormen een grote bedreiging voor de vruchtbaarheid van de Marokkaanse landbouwgronden (Al Makhfi, 2016; Miller, 2013, pp. 231-232).

De Wereldbank en het IMF hebben zeker ook hun stempel gedrukt op de Marokkaanse economie. In de jaren '80 moest Marokko hulp vragen aan het IMF en de WB om de Marokkaanse economie uit haar insolvabele positie te helpen. Leningen van de internationale organisaties in ruil voor het uitvoeren van de zogenaamde Structurele Aanpassingsprogramma's (SAP's) hebben sindsdien Marokko een neoliberal gezicht gegeven. Wat in theorie economische en zo ook politieke liberalisering moest stimuleren, betekende in realiteit nog meer machtsconcentratie en cliëntelisme. Privatisering betekende publiek bezit in handen van dezelfde machthebbers als privépersonen én in de handen van private investeerders. Een kwalijke evolutie (Miller, 2013, pp. 231-232; Bogaert, 2018).

Deze evolutie van protectionisme naar neoliberalisme zorgde wel voor een beknotting van de macht van de Makhzen in bepaalde sectoren. Domeinen die vroeger onder politieke controle vielen, waren plots enkel nog onder controle van de vrije markt. Daarom begon de politieke elite zich te focussen op machtsuitbreiding via de economische weg, zoals het koningshuis met Groupe ONA. Zo evolueerde Marokko van een protectionistische staat naar een cliëntelistische staat, waar nog steeds dezelfde elite even veel macht had, gewoon via een andere weg (Bogaert, 2018).

3.2.3. Politieke Geografie & Demografie

Marokko telt zo'n 34 miljoen inwoners, waarvan 99% van Arabisch-Berberse afkomst én moslim is. De officieel erkende talen zijn Arabisch, Tamazight (sinds 2011, cf. supra) en Frans (CIA, 2018).

Een tendens van dalend vroegtijdig overlijden (zuigeling-, kinder- en moedersterfte) en verbeterde levensomstandigheden zorgt voor een periode van demografische transitie in het huidige Marokko.

⁸ Geldtransfers van migranten naar het land van herkomst

De snelheid waarmee de bevolking groeit is significant afgenomen, waardoor een disproportioneel deel van de bevolking momenteel adolescenten zijn. Jonge mensen vormen zo'n 30% van de inwoners en dit zorgt voor opportuniteiten en vooral uitdagingen. 49% van deze jongeren zijn noch scholier/student, noch werkend: een explosieve situatie dat aan de basis ligt van vele sociale protesten⁹. *“Young people’s patience with limited opportunities for economic participation and political engagement is finite”* (CIA, 2018; World Bank, 2012).

Het klimaat van economische onzekerheid en politieke corruptie zorgde voor een massale emigratie naar landen zoals Nederland, Frankrijk Duitsland en Spanje. Gezien de lage tewerkstellingscijfers van hoogopgeleiden kunnen we zeker spreken van de zogenaamde ‘brain drain’: hoogopgeleide Marokkanen (dokters, wetenschappers, ingenieurs, ...) trekken naar het Westen met de hoop op een (beter betaalde) job. Naar schatting leven tussen de 4 en 5 miljoen Marokkanen in het buitenland, wat neerkomt op zo'n 12 tot 15% van de volledige Marokkaanse bevolking. Minstens 400 000 van deze migranten zijn hoogopgeleid (Miller, 2013, pp. 231-232; Elyasmini, 2018; Oxford Business Group, z.d.).

De unieke ligging van Marokko heeft een grote impact gehad op de vorming van het land. Op slechts 15 kilometer van het Europese grondgebied begint de Marokkaanse kust, wat van Marokko altijd al een belangrijke partner van de Europese mogendheden heeft gemaakt. Naast de Middellandse Zee grenst het Marokkaanse grondgebied ook aan Algerije en de Westelijke Sahara. Indien men de Westelijke Sahara, zoals de meeste Marokkanen, als Marokkaans grondgebied meerekent, grenst Mauritanië ook aan Marokko. Met alle bovengenoemde staten heeft Marokko bewogen relaties. Vooral het Westelijke Sahara-dispuut zorgde voor gespannen relaties met Algerije en Mauritanië (Oxford Business Group, z.d.).

Marokko kent 4 bergketens: Hoge Atlas, Midden-Atlas, Anti-Atlas en het Rifgebergte. We zullen verder vooral het Rifgebergte bespreken, gezien het politieke belang van het gebied. Verwaarloosd door de centrale overheid, evolueerde het berggebied tot een brandhaard van sociale onrust (Miller, 2013; Saadani, 2017).

Deze geografie van oneven ontwikkeling heeft een grote impact gehad op de evolutie van sociaal protest. We zien dat het zwaartepunt van protesten zich richting het platteland heeft georiënteerd (cf. infra) (Bogaert, 2015).

3.2.4. Civil Society

In het kader van het einde van de 1e wereldoorlog (en dus ook de opkomst van het communisme) werd in 1919 de eerste vakbond in Marokko voor Franse koloniale arbeiders opgericht. De Association Générale werd naar het evenbeeld van de Franse Confédération Générale du Travail geschapen. Hoewel de meeste vakbondsmilitanten blind waren voor de nog veel slechtere werkomstandigheden van de Marokkaanse werknemers, zorgden ze onrechtstreeks mee voor een graduele vakbondsvorming voor alle werknemers in Marokko (Miller, 2013, pp. 116-119).

⁹ Deze problematische situatie van werkloosheid bij de jongere segmenten van de samenleving is niet enkel een probleem in Marokko, maar in de volledige regio van het Midden-Oosten en Noord-Afrika (World Bank, 2012).

“The drift toward unionization could not be held back. The great capitalist expansion of 1926–1929 brought many more Moroccans into the work force, and it was only a matter of time before they were “infected” with radical ideas” (Miller, 2013, p. 117).

De Marokkaanse arbeidersbeweging kwam pas echt van grond midden Jaren '30 als reactie op het verbod op vereniging van de Franse autoriteiten in combinatie met een daling van de winsten door goedkope buitenlandse producten op de Marokkaanse markt. Samen met de nationalistische beweging lagen zij aan de basis van het verzet dat leidde tot de Marokkaanse onafhankelijkheid. Na de zware repressie van stakingen in 1936 kwam de beweging volledig van grond. *“The Moroccan proletariat has finally shown that it has acquired a class consciousness and will stand without retreat alongside European workers to defend the right to work for its daily bread.”*, aldus de linkse krant Clarté. Gezien het blijvende verbod op vakbonden¹⁰, duurde het nog tot 1955 vooraleer de eerste officiële vakbond werd gesticht: de Union Marocaine du Travail (Miller, 2013, p. 169, pp. 141-142).

Sinds eind Jaren '80 was Hassan II gedwongen om steeds meer ruimte te geven aan de ontwikkeling van een divers maatschappelijk middenveld. Die ruimte voor een belangrijke civil society wordt vaak in het algemeen aanzien als een motor voor democratisering. In Marokko zorgde die liberalisering voor een proliferatie van bewegingen die zich bezig houden met burgerrechten, vrouwenrechten, Berberisme, islamisme, etc. (cf. infra) (Sater, 2002; Cavatorta, 2006).

Vele klassieke sociale bewegingen hebben banden met een specifieke politieke partij, we kunnen dus niet van politieke neutraliteit spreken. Bewegingen die niet gelieerd zijn aan een bepaalde partij beroepen zich op de claim van echte vertegenwoordiger van het volk, gezien het imago van de overheid als marionetten van het koningshuis. Politieke partijen in Marokko worden vaak aanzien als weinig slagkrachtig, te dicht bij de monarchie en dus allesbehalve de motor van verandering. Dit verklaart deels de grote rol die niet-statelijke organisaties in Marokko claimen (Sater, 2002; Cavatorta, 2006).

“In the case of Morocco, civil society has for instance ‘a connotation that is related to political contestation and to the legitimate expression of the Moroccan people in the absence of real democratic representation’ (Sater, 2002)”

De lijn richting vrijheid van vereniging en actieve betrekking van organisaties werd verdergezet met Mohammed VI zijn ‘Decree on the Right to Establish Associations’ in 2002 en de Grondwetsherziening van 2011, met uitzondering van de bewegingen die bepaalde gevoelige onderwerpen aankaartten. De Westelijke Sahara en de monarchie zijn zo’n onderwerpen waar Marokkaanse bewegingen best geen te kritische positie in aannemen. Juridisch gedefinieerd zijn organisaties “illegal, contrary to good morals, [or which aim] to undermine the Islamic religion, the integrity of the national territory, or the monarchical regime, or call for discrimination” niet toegelaten in Marokko (ICNL, 2019).

¹⁰ corporaties mochten wel, aangezien deze makkelijker te controleren waren (Miller, 2013, p. 141)

Het Islamistische Al Adl Wa Al Ihssane (AWI) is zo'n beweging die sinds het ontstaan in diskrediet werd gebracht door het Marokkaanse establishment. Vaak onterecht geportretteerd als antidemocratisch zoals de Moslimbroeders in Egypte, kreeg de beweging nooit de ruimte om zich te ontwikkelen in proportie met haar aanhang in Marokko. Vooral door haar kritische positie tegenover de monarchie ondervond én ondervindt de AWI welke macht het koningshuis heeft om haar tegenstanders op gewelddadige en niet-gewelddadige manier tegen te werken (Cavatorta, 2006).

De andere islamistische bewegingen in de regio (bv. Moslimbroeders) waren vaak ondemocratisch ingesteld en werden dus ook als gevaarlijk aanzien. Zulke bewegingen dragen bij tot een 'uncivil society' en dit ondemocratisch islamisme werd in theorieën vaak aangeduid als oorzaak van autoritarisme in het Midden-Oosten en Noord-Afrika. Vooral vanuit politiekwetenschappelijke hoek werd dus met argwaan gekeken naar alle islamistische bewegingen, zonder een onderscheid te maken tussen de verschillende bewegingen. Dit was vaak te wijten aan een vooringenomenheid en te normatieve opvatting van het concept civil society. Het is fout om er zo direct vanuit te gaan dat ook Marokko's Al Adl Wa Al Ihssane een autoritaire beweging is. Zij zijn namelijk wel democratisch en pacifistisch ingesteld en dragen zo bij tot een democratischer Marokko. Toch wist de Makhzen de beweging als gevaarlijk, net als de Moslimbroeders, af te schilderen en zo een sterke tegenstander van het politieke toneel uit te sluiten (Cavatorta, 2006).

Een andere grote criticus van het regime is de Association Marocaine des Droits Humains (AMDH). De AMDH is de oudste en bekendste mensenrechtenorganisatie in Marokko. Ze zijn koplopers in het registreren van alle mensenrechtenschendingen door de autoriteiten, waardoor ze het regime al regelmatig in nauwe schoentjes zetten. Vandaag is de AMDH een organisatie die oude linkse militanten van de jaren '70 en '80 verenigt met nieuwe, jonge activisten (Frontline Defenders, z.d.; Bogaert, 2015).

Hoewel de organisatie niet illegaal werd verklaard, werden tussen 2014 en 2016 alleen al 104 van hun activiteiten verboden of verstoord door de Marokkaanse autoriteiten (Frontline Defenders, z.d.). In 2007 werden ook 10 van hun leden veroordeeld voor het ondermijnen van de democratie na hun deelname aan een vreedzame sit-in, maar die leden kregen na nationale en internationale kritiek gratie van de koning (Amnesty International, 2008; Beekmans, 2010).

De repressie van deze twee bewegingen geven aan hoe 'de meest liberale staat in Noord-Afrika' critici met alle middelen de mond snoert. Vooral de recente evoluties geven aan dat deze periode van een 'crackdown' van kritische stemmen niet tot het verleden behoort en dat Marokko niet gradueel evolueert naar een liberale staat. In een interview voorspelt Khadija Ryadi, voorzitter van AMDH, een terugkeer naar Hassans 'années de plomb' (cf. infra) (Rachidi, 2019).

"Now not only are we followed but we are also listened to and photographed, and everywhere. The repression has remained, but the instruments have changed. I never feel at ease." (Rachidi, 2019)

4. Sociaal Protest in Marokko

In dit gedeelte behandelen we de evolutie van sociaal protest. Het verloop van de geschiedenis zal starten met de Marokkaanse onafhankelijkheid en zal eindigen met de meest recente evoluties. De analyse start met een focus op de oorzaken, vervolgens op de overheidsreacties, dan de protestmethodes en sluit af met een focus op de geografie van protest. Zo identificeren we tendensen en belangrijke veranderingen in de evolutie van sociaal protest.

4.1. Oorzaken van sociaal protest

Onderstaande chronologische onderverdeling van de evolutie van sociaal protest is ietwat kunstmatig. Zo heeft de neoliberale herstructurering van de Jaren '70-'80 natuurlijk ook een grote impact op Marokkaans sociaal protest vandaag. Toch is deze chronologische weergave handig om zo het proces weer te geven dat het product van hedendaags sociaal protest heeft gevormd. Welke gevallen van sociaal protest hier worden weergegeven, hangt af van de relevantie en wordt niet enkel bepaald door omvang.

4.1.1. Tribale opstanden, Casablanca '65 en antizionisme (1956 – jaren '70)

Een eerste conflict ontstond al snel na de onafhankelijkheid, met de rurale en tribale bevolking. De bevolkingsgroepen hadden al in de koloniale periode duidelijk gemaakt dat ze zich niet zomaar neerlegden bij een onderwerping aan een niet-representatieve centrale overheid (Hart, 1999).

De zwaarste opstand was zonder twijfel deze bij de Aith Waryaghar-stam in Al Hoceima, gelegen in het Rifgebergte. De bevolking in de Rif had deels haar eigen onafhankelijkheidsstrijd gevoerd tegen de bezetter, met het Bevrijdingsleger van de Rif. Dat leger werd gedwongen zich te ontbinden na de onafhankelijkheidsstrijd en trouw te zweren aan Mohammed V. Toch was initieel ook hier weinig weerstand tegen de nieuwe centrale overheid, die al snel vaste voet aan de grond kreeg in de regio (net als bij de twee andere opstandige stammen). Aan de basis van de opstand lagen twee zaken: gebrek aan (Riffijnse) representatie en regionale onderontwikkeling. Franstalige, Zuid-Marokkaanse Istiqlal-leden kregen heerschappij over de regio, die kampte met zware economische tegenspoed. Het werd de bevolking duidelijk dat de periode van 'le Maroc inutile' (cf. infra) niet aan zijn einde kwam met het vertrek van de Fransen en Spanjaarden (Hart, 1999).

In 1956 organiseerde de UNEM (Union Nationale des Etudiants Marocains) haar eerste congres. Deze congressen werden een jaarlijkse traditie, een pleidooi voor meer democratie en controle op de macht van de monarchie. Van 1962 tot '65 lagen zij aan de basis van verschillende studentenprotesten. Vooral de repressie van de UNFP in 1963 vanwege haar kritische houding tegenover het koningshuis zorgde voor een sterke tegenreactie van de studenten (cf. supra) (Miller, 2013, pp. 168-170; Rachik, 2014, pp. 18-19).

Ook scholieren van middelbare scholen, lycéens, stelden zich kritisch op tegenover de Marokkaanse staat. In 1965 kwamen ook zij op straat, onder andere vanwege nieuwe toelatingsvoorwaarden voor middelbare scholen. Op 21 maart werden op een studentenprotest in Casablanca de krachten gebundeld met werkloze arbeiders, lycéens en inwoners van de bidonvilles. Een economische crisis had namelijk een reactie van besparingen uitgelokt bij de overheid. Na drie dagen van hevig protest lag Casablanca in puin en heerste er een revolutionaire sfeer (Brouksy, 2005; Miller, 2013, pp. 168-169). Het verzet van Casablanca '65 is de enige voorloper in Marokko van de IMF-opstanden van de jaren '70 en '80 en kan dan ook aanzien worden als een belangrijk kantelpunt (cf. infra) (Bogaert, 2014; Walton & Seddon, 1994, p. 173; Rachik, 2014, pp.18-19).

Na de zesdaagse oorlog tegen Israël in 1967 werd de focus van ontevredenheid verlegd naar het buitenland. Anti-Amerikaanse en –Israëliische demonstraties zorgden voor spanningen met de Joodse gemeenschap in Marokko. In Meknes werden twee Joden neergestoken, waardoor Joden massaal vertrokken uit Marokko (Abramson, 2015).

Na de twee mislukte staatsgrepen begin jaren '70, zwakte grootschalig verzet tegen de staat deels af, dit mede dankzij de creatie van een buitenlandse vijand: het Polisario Front. De focus op het conflict in de Westelijke Sahara leidde niet enkel de aandacht af van de wantoestanden binnen Marokko, maar wakkerde ook het Marokkaans nationalisme aan. Eenheid binnen de rangen was noodzakelijk om een krachtig antwoord te formuleren op 'het opstandige gebied' (Miller, 2013, pp. 180-184)

4.1.2. IMF-rellen (1978 – 1990)

Het bloederige protest in Casablanca in 1965 was een voorbode op de brood-/IMF-rellen van de jaren '80. Indien de wantoestanden in de 'golden sixties' al zo'n reactie uitlokten, dan zouden de donkere jaren '80 een ongekennde voedingsbodem kunnen vormen voor sociale onrust indien de overheid geen radicale beleidsommekeer maakte. Die werd niet gemaakt, en zo geschiedde.

De olieboycot van 1973 tegen enkele Westerse landen was de aanleiding tot de zware mondiale crisis die eind jaren '70 ook Marokko bereikte. Tot 1977 kan men van een economische boom in de Marokkaanse economie spreken. De jaren '70 werden gekenmerkt door verstedelijking en industriële modernisering. Vooral de publieke sector was een belangrijke motor van vooruitgang, jobcreatie en vooral rijkdomsherverdeling. De staat werd als motor aanzien van de modernisering en welvaart, iets waar in de jaren '80 een einde aan zou komen met de Structurele Aanpassingsprogramma's (SAPs) van het IMF (Miller, 2013, p. 184; Bogaert, 2014; Walton & Seddon, 1994).

Tot 1978 bleef het dus ook behoorlijk rustig in Marokko. Economische groei en nationale eenheid tegen het Polisario Front verenigden het land voor een lange tijd.

De staking van 130 000 leerkrachten maakte daar abrupt een einde aan. (Fosfaat)mijnwerkers, transportarbeiders en zelfs een deel van het personeel van Royal Air Maroc vervoegden zich bij de leraren. Wat hen verenigde waren de erbarmelijke omstandigheden waarin ze werkten (White, 2001, pp. 133-136; Miller, 2013, pp. 185-187).

De rechtstreekse aanleiding tot de eerste golf van demonstraties was het Driejarenplan in 1978. Na een algemene daling in de prijs van fosfaat, een hogere importkost en een steeds duurdere campagne in de Westelijke Sahara, besliste de staat om beleidsveranderingen door te voeren. Minder investeringen, meer belastingen, beschikbare kredietvermindering en een bevrozing van de ambtenarenlonen moesten de economische kar keren. In de eerste fase (1978-1980) werden sociale programma's wel nog grotendeels behouden in een vergeefse poging om sociale onrust te beperken. De hierboven vernoemde demonstraties zorgden uiteindelijk voor een stopzetting van het plan in 1979 (White, 2001, pp. 133-134; Walton & Seddon, 1994, p. 187).

Een zware droogte in 1980 zorgde voor een mislukte oogst, waardoor Marokko genoodzaakt was om nog meer te importeren, wat zorgde voor een algemene stijging van de prijs in basisproducten (en dus een stijging van de levenskost voor de gemiddelde burger). De Marokkaanse staat, in diepe schulden, was genoodzaakt te lenen van de Wereldbank en het Internationaal Monetair Fonds, wat het begin betekende van verschillende schuldsaneringsinterventies. Verdere besparingen werden vanaf 1980 de verplichte rode draad in het Marokkaanse beleid. Over het algemeen groeide de rol van de vakbonden sterk in deze periode (Miller, 2013, pp. 184-185; Bogaert, 2014; White, 2001, pp. 133-134).

Een ander speerpunt van het IMF en de Wereldbank was het verkleinen van de publieke sector. De publieke sector in Marokko fungeerde als een belangrijke schakel in het herverdelingsbeleid in Marokko (cf. supra). Publieke tewerkstelling had gezorgd voor de creatie van een uitgebreide middenklasse en wordt tot op vandaag door vele Marokkanen aanzien als een 'onvervreemdbaar recht' (cf. infra) (Bogaert, 2014; Walton & Seddon, 1994).

Nog meer besparingen en het gebrek aan publieke investeringen zorgden voor een reactie die het begin zou betekenen van één van de meest tumultueuze periodes in het moderne Marokko. In 1981 organiseerden de vakbonden een algemene staking in Casablanca, de eerste van vele IMF-protesten die nog zouden komen. De staking in Casablanca escaleerde en transformeerde in rellen gedurende enkele dagen. Hassan reageerde repressief, maar pakte het probleem anders aan dan in 1965 (cf. infra). De Marokkaanse staat telde 114 doden, de schattingen van de internationale kranten gingen van 600 tot 1000 doden (Miller, 2013, pp. 185-186; Made In Casablanca, z.d.).

In 1983 was de Marokkaanse staat ervan overtuigd dat de rust teruggekeerd was. Een stabiliseringsprogramma en een tweede ronde in prijsverhogingen van de basisbenodigdheden werden doorgevoerd in 1983 en 1984. In januari dat jaar brak in meerdere steden protest uit. Naast Casablanca, woedde het protest het hardst in Al Hoceima en Tétouan.

Op twee weken tijd werden 400 demonstranten gedood en een 9000-tal arrestaties uitgevoerd (Walton & Seddon, 1994, pp. 188-190; Seddon, 1984).

Zeven jaar later, in 1990, organiseerden de UTGM en CDT (Confédération Démocratique du Travail, cf. infra) een algemene staking in Fez. De staking was een pleidooi voor meer sociale voordelen en een hoger minimumloon. In Fez kwamen 20 000 arbeiders op straat, in andere steden vonden kleinschaligere rellen plaats. Mensenrechtenorganisaties telden 33 doden, arrestatiecijfers schommelden tussen 300 en 1000 arrestaties. De schade aan winkels, hotels, banken, etc. bedroeg meer dan 15 miljoen dollar. Onder druk van de internationale gemeenschap, de oppositiepartijen en de vakbonden (die allemaal felle kritiek hadden op de repressieve aanpak van de staat) werd het minimumloon opgetrokken, een loonstijging aangekondigd en nog andere sociale voordelen doorgevoerd. 'A social pact for peace', aldus Hassan in 1991 (Walton & Seddon, 1994, p. 205). Met deze laatste grote broodrellen in 1990 kwam er een einde aan de periode van de gewelddadige IMF-rellen (Bogaert, 2014; Global Nonviolent Action Database, z.d.).

4.1.3. Verticaal en horizontaal conflict in een liberalere context (Jaren '90)

Vanaf de jaren '90 nam politieke participatie sterk toe in Marokko. Les années de plomb kwamen aan hun einde en Hassans nieuwe doel was om zijn koninkrijk meer aan te passen aan de moderne samenleving, ook op vlak van vrijheden. Dit zorgde ook voor een verandering in doelstellingen van de protesten. De focus ligt sinds de jaren '90 steeds minder op het volledig omverwerpen van het regime en evolueerde steeds meer richting een pleidooi voor concrete beleidsimplementaties. Democratisering en verbetering binnen het bestaande regime werden gradueel de leidraad door de vreedzamere betogingen (Vairel, 2011).

In het begin van deze periode focusten demonstraties vaak op sterk symbolische en internationale zaken zoals de Eerste Golfoorlog. Mensen kwamen begin jaren '90 talrijk op straat tegen de V.S. en haar bondgenoten vanwege deze oorlog. De eerste grote manifestatie werd in 1991 in Casablanca gehouden. Internationale kwesties zoals deze, het conflict Israël-Palestina of de Libanese burgeroorlog werkten vaak als sterk gemeenschappelijk protestdoel, maar andere kwesties zoals politieke liberalisering in eigen land werden gekoppeld aan de hoofdkwestie van deze protesten (Vairel, 2011; Bogaert, 2014; Rachik, 2014, pp. 28-29).

De manifestaties begin jaren '90 behandelden erg diverse thema's, thema's die door een erg breed segment van de samenleving gedragen werden. Ideologieën zoals Marokkaans nationalisme, panarabisme en islamisme hadden een erg sterke mobilisatiekracht. Het antiwesterse sentiment in het kader van de Eerste Golfoorlog zorgde vooral voor een eerste groei van islamistische bewegingen vanaf de Jaren '90 (Rachik, 2014, p. 29; Seddon & Zeilig, 2005).

Een andere duidelijke verandering in het maatschappelijk middenveld van de Jaren '90 was de proliferatie van feministische bewegingen.

Deze trend startte al eind jaren '80 met de oprichting van l'Association démocratique des femmes marocaines (ADFM), l'Union de l'action féminine (UAF) en l'Organisation de la femme istiqlalienne. Allen zijn gelinkt aan een politieke partij (zoals de meeste middenveldorganisaties in die periode). Vooral het sterk religieus geïnspireerde Moudawana (familiewetboek) was een doorn in het oog van de in toenemende mate geëmancipeerde vrouwenbeweging (Miller, 2013, pp. 191-196; Rachik, 2014, p. 23).

Dit wijst op een nieuwe evolutie in de inhoud van sociale conflicten. Deze horizontale vormen van sociaal conflict zijn niet meer geënt op sociale klasse. Materiële en symbolische belangen maken hierbij plaats voor waarden en normen. Moderne opvattingen in verband met o.a. homofilie, de plaats van de vrouw in de samenleving en de Berbercultuur beheersten vanaf de jaren '90 deels het publieke debat. Deze conflicten worden sterk geënt op de breuklijn modernisme – conservatisme (Rachik, 2014, p. 25).

Het verticaal sociaal conflict van de jaren '90 draaide vooral rond de steeds groter wordende groep van 'diplômés chômeurs'. Deze groep werklozen, in bezit van een diploma hoger onderwijs, verloren een groot deel van hun zekerheid op een job sinds de neoliberale omwenteling van de jaren '80. Hoogopgeleide werkloosheid ging van 6,5 procent in 1984 naar 26,2 procent in 1993. Vanaf 1991 organiseerden ze zich als de Association Nationale des Diplômés chômeurs du Maroc (ANDCM). Dat maakte van deze groep jonge hoogopgeleiden een van de meest militante oppositiegroepen van de jaren '90. In 1995 organiseerden de diplômés chômeurs de eerste publieke sit-in voor het Ministerie van Onderwijs in Rabat. Gedurende 9,5 maanden hielden de demonstranten voet bij stuk, ondanks meerdere pogingen tot gewelddadig repressie door de politie (Rachik, 2014, pp. 28-29; Tourné, 2005; Bishara, 2018).

4.1.4. Linkse en islamistische bewegingen verleggen de focus op het binnenland (jaren 2000)

Met de eerste oppositieoverheid ooit in 1998 en de komst van de kersverse koning Mohammed VI kregen bewegingen meer dan ooit het gevoel van de maakbaarheid van de Marokkaanse samenleving via politieke druk. Sociale manifestaties rond verschillende thema's gingen dan ook in een stroomversnelling rond de eeuwwisseling.

In 2000 werd voor het eerst weer een grootschalige manifestatie georganiseerd die de interne situatie in Marokko durfde aankaarten. De inzet was de hervorming van de Moudawana was verdeeld langs de breuklijn progressivisme - conservatisme: links-progressieven die een liberalere familiecode eisten kwamen op straat in Rabat en conservatieve islamisten die 'respect hadden voor moslimwaarden' organiseerden hun manifestatie in Casablanca (Rachik, 2014, p. 31; Wainscott, 2017, p. 140).

Manifestaties in deze periode gingen zeer frequent over twee thema's: islamisme en mensenrechten. Beiden zijn behoorlijk gevoelige issues in Marokko en dus was het verkrijgen van autorisatie voor een manifestatie die hierover ging erg moeilijk (daarom dat organisaties steeds meer kozen voor andere protestmethoden).

Culturele bewegingen, vooral de Berberbeweging, probeerden ook een deel van het publieke debat te bezetten door middel van manifestaties. De 'Tawada'-manifestatie had als doel om de Marokkaanse overheid te herinneren aan haar gemaakte beloftes in verband met de bescherming van Berberculturen, die maar niet waar gemaakt werden. Andere gelijkaardige bewegingen rond regionale marginalisering probeerden eveneens de bescherming van hun culturele en sociale rechten op de kaart te zetten (Rachik, 2014, pp. 31-32; Courrier International, 2003).

Een nieuwe beweging probeerde de verdeeldheid over de verschillende breuklijnen te overbruggen. Deze gedecentraliseerde coördinatiebeweging, le mouvement des tansiquiyates, streed onder andere sterk tegen de socio-economische marginalisatie van ruraal en kleinstedelijk Marokko. De tansikiyat-beweging staat sinds 2006 bekend als de 'mouvement contre la cherté de la vie', wiens eerste acties draaiden rond het protest van de te hoge waterfacturen (opgelegd door de Franse multinationals Suez en Veolia). Hoewel de beweging initieel probeerde de andere breuklijnen te overbruggen, kwamen de acties wel voornamelijk uit extreemlinkse hoek, waardoor de islamisten zich er niet bij aansloten. (Rachik, 2014, pp. 32-33; Bogaert, 2014; Lust, 2017, p. 700). In deze periode waren dus de islamisten en linkse oppositiebewegingen de twee sterkst mobiliserende krachten.

Het is rond deze periode dat het probleem van rurale onderontwikkeling een steeds grotere bron van sociale onrust werd. In 2006 kwam de bevolking (sommige waarnemingen spraken van meer dan 12 000 demonstranten) van Bouarfa in opstand wegens een stijging in waterprijzen. Het jaar erop was een daling in broodsubsidies de druppel die de emmer deed overlopen het rurale Sefrou. In Sidi Ifni, een kleine havenstad, kwam sociaal conflict dat al sluimerde sinds 2005 tot een gewelddadige confrontatie met de politie in 2008. Hier was nepotisme en het gebrek aan publieke investeringen in de haven de oorzaak van conflict. Wat al deze protesten verbindt en onderscheidt van onder andere de 20 februaribeweging is haar concrete, socio-economische (niet-universalistische) karakter. Praktische eisen, die vaak te maken hebben met tewerkstelling en specifieke beleidsbeslissingen, zijn steeds vaker onderwerp van verzet (Essatte, 2018; Bogaert, 2014).

4.1.5. De universalistische 20 februaribeweging en pragmatische lokale opstanden

Op 20 februari 2011 brak nationaal protest uit. De demonstranten waren teleurgesteld in de weinig grondige veranderingen in de Marokkaanse samenleving, ondanks de vele beloftes van de nieuwe koning. Een van de redenen dat de demonstranten zich gesterkt voelden in hun strijd, was dankzij de regionale golf van protesten in autoritaire landen, beter bekend als de Arabische Lente. De beweging achter de protesten werd gedoopt tot de 20 februari-beweging, vernoemd dus naar de dag waarop de Arabische Lente in Marokko uitbrak (Rachik, 2014, p. 33; Bennani-Chraïbi & Jekhllaly, 2012).

De eisen van de 20 februaribeweging waren voornamelijk politieke eisen, aan de sociale kwesties werd minder aandacht besteed. Het was vooral de positie van de koning en de functie van het parlement die grondig moesten veranderen. Een grondwetsverandering zou dus noodzakelijk zijn.

Vanop Facebook wist deze nieuwe beweging links en rechts te mobiliseren in hun strijd voor een eerlijkere en gelijkere samenleving. Extreemlinks, socialisten, islamisten en onpartijdige demonstranten vormden samen een front voor verandering. 'Tansiq Maidani' werd het genoemd, het aan de kant zetten van ideologische verschillen voor een gemeenschappelijk universalistisch doel. Het spreekt voor zich dat de balans zoeken in deze heterogeniteit van opvattingen niet altijd even makkelijk was (Rachik, 2014, pp. 33-34; Naimi, 2018, p. 37).

Het protest in de grootstad trok misschien de meeste aandacht, maar in ruraal Marokko woedde eveneens een strijd voor verandering. Simultaan met, maar onafhankelijk van de 20 februari-opstanden brak onder andere een meer particularistisch protest uit in Khouribga. De stad met zo'n 200 000 inwoners vormt het epicentrum van de fosfaatindustrie. De fosfaatmijnen worden door de Office Chérifien des Phosphates (OCP) uitgebaat, het monopolistische bedrijf van de koninklijke holding. De beweging in Khouribga was dus niet gelieerd aan het universalistische front, maar streed voor jobcreatie in de regio. De twee zijn natuurlijk aan elkaar gelinkt in timing en de demonstranten in Khouribga voelden zich zeker ook gesterkt door het nationale protest. De eisen zelf daarentegen, verschilden van aard. De eis voor 'right to work' was van een veel praktischere en socio-economische aard dan de 'right to freedom' van de 20 februaribeweging (Maia, 2016; Bogaert, 2014).

Zo'n 400 km zuidwaarts van Khouribga werd de mijn van Imider niet als de oplossing maar als het probleem van de inwoners aanzien. De zilverbij, eveneens in het bezit van de SNI, gebruikt dagelijks zo'n 12 keer meer dan de dagelijkse waterconsumptie van de dorpelingen. Hier is de strijd voor een eerlijkere verdeling van grondstoffen uitgegroeid tot het langstdurende protest van Marokko. Acht jaar na de start van het verzet zetten de bewoners nog steeds hun acties verder in hun strijd tegen de exploitatie van hun regio (Bouhmouch & Bailey, 2015).

We zien dus dat droogte en waterschaarste, m.a.w. klimaatopwarming, ook een steeds grotere rol begint te spelen in oorzaken van protest. Deze protesten zijn natuurlijk niet enkel socio-economisch van aard, maar ook politiek in de zin dat ze een bredere problematiek van het falen van de kerntaken van de overheid blootleggen. Deze protesten gaan over publieke tewerkstelling en herverdeling van (natuurlijke) rijkdom, duidelijk gericht tegen het Marokkaanse regime. Een absoluut onderscheid tussen de bewegingen is er dus niet, enkel in relatie tot elkaar kunnen we zo vooral benadrukken dat deze bewegingen meer zijn dan zomaar uitlopers van de 20 februaribeweging (Bouhmouch & Bailey, 2015; Bogaert, 2016; Essatte, 2018).

4.1.6. Protest in een 'post-Arabische Lente'-tijdperk

In oktober 2016 overleed visverkoper Mouhcine Fikri wanneer hij zijn geconfisqueerde zwaardvis probeerde te grijpen uit een vuilniswagen. De vernederende behandeling door de Marokkaanse autoriteiten zorgde bij vele Marokkanen voor een gevoel van pijnlijke herkenbaarheid en verontwaardiging. "*The death of (the Martyr) Mouhssin Fikri was just the straw that broke the camel's back*" (Masbah, 2018; Lindsey, 2017). De dood van Fikri vond plaats in de historisch turbulente en opstandige regio van Noord-Marokko, het Rifgebergte.

Zijn overlijden laat ons sterk denken aan de dood van Tunesisch fruitverkoper Mohammed Bouazizi, wiens dood de directe aanleiding tot de Arabische Lente was (CBS, 2016).

Fikri's dood zorgde voor het ontstaan van de Hirak Rif. Onder leiding van Nasser Zefzafi, wiens grote voorbeeld de Riffijnse volksheld Abdelkrim is, breidde het protest uit over het hele Rifgebergte. De problemen die in Marokko leven, bereiken een hoogtepunt in deze gemarginaliseerde regio. Werkloosheid, corruptie, een hoog aantal gevallen van kanker (cf. supra), een gebrek aan publieke middelen: aan de basis van dit protest lag decennialange socio-economische marginalisering (Lindsey, 2017).

“Are you a government or a gang?” stond er op de banners van de demonstranten. De uitspraak van Abdelkrim wees op de bewust historische strijd die de Riffijnen voeren. Zij percipiëren hun strijd niet als een uitloper van de 20 februaribeweging, maar als een passage in het verzet van het Rifgebergte dat al meer dan 100 jaar aan de gang is. De vernedering van de bevolking door machthebbers, beschreven met de term ‘hogra’ in het Marokkaans, vat de vele frustraties van de Riffijnen samen (Schwarz, 2018).

De rest van Marokko zat natuurlijk ook niet stil. Naast solidariteitsacties met de Rifbeweging brak een ‘dorstprotest’ uit door een nijpend gebrek aan drinkbaar water in een stadje aan de Algerijnse grens genaamd Zagora. Aan diezelfde westelijke grens ligt Jerada, een voormalige mijnstad waar in 2017 twee broers stierven in de verlaten mijnen. Het gebrek aan werkgelegenheid in de regio dwong hen ertoe de verlaten mijnschachten in te trekken op zoek naar steenkool. Daarenboven kampen zo'n 2000 inwoners met de ongeneeslijke longziekte silicose door de mijnen en is er een totaal gebrek aan de juiste zorg voor deze patiënten in de regio (Nunnally, 2018; Schwarz, 2018; Rachik, 2018; Middle East Eye, 2018).

Wat we hier dus zien is een manifestatie van emotioneel protest, veroorzaakt door een bepaalde gebeurtenis (het overlijden van iemand in zijn strijd om een inkomen te verdienen). Ruimtelijke exclusie en sociale armoede in gemarginaliseerde gebieden worden in toenemende mate een van de hoofdoorzaken van sociale spanningen in het koninkrijk in de Maghreb (Rachik, 2018).

De meest recente golf van protest in Marokko kwam vanuit de scholen. Sinds 20 februari 2019, de achtste verjaardag van de 20 februaribeweging, kwamen de leerkrachten gebonden aan een tijdelijk contract regelmatig op straat. Aan de basis van hun protest ligt een herziening van de voorwaarden van hun contract, dat neerkomt op een vermindering in sociale bescherming. Op die manier zijn ze benadeeld in relatie tot andere ambtenaren, die geen verandering in hun contractuele voorwaarden krijgen. Leerkrachten verspreid over heel Marokko trokken naar de grootsteden om zich aan te sluiten bij het verzet. Hoewel dit dus een stedelijk fenomeen lijkt, zijn het vooral leerkrachten in de rurale gebieden die gebonden zijn aan zo'n contract en aan de contractuele veranderingen (Fakir, 2019).

4.2. De evolutie van overheidsreacties

4.2.1. De beginjaren van het Marokkaanse koninkrijk

Eén jaar na de Marokkaanse onafhankelijkheid liet de nieuwe koning, Mohammed V, al direct blijken dat centraal gezag van een koning ook absoluut was (Hart, 1999). Onder leiding van toenmalig kroonprins Hassan werden de Berberopstanden hardhandig neergeslagen. De demonstranten waren niet opgewassen tegen de Forces Armées Royales, die duidelijk maakten dat nationale eenheid boven alles stond. Zij die zich verzetten werden vermoord, zij die zich overgaven werden gevangen genomen, op het hoofd van zij die vluchtten werd een prijs gezet. Zo'n 3000 Riffijnen lieten naar schatting het leven (Schwarz, 2018; Hart, 1999; El Khalfioui, 2017).

In de jaren '60 reageerde de staat op de studentendissidentie van 1962-1965 met geweld, arrestaties en mysterieuze verdwijningen van de studentenleiders. Dit zette de toon voor de rest van de jaren '60, '70 en '80: sociaal protest zou zich in een repressieve, autoritaire context ontwikkelen (Brouksy, 2005; Miller, 2013, pp. 168-169; Rachik, 2014, p. 18).

De repressie in Casablanca in 1965 is exemplarisch hiervoor. De autoriteiten trokken de stad in met gepantserde voertuigen en tanks ten koste van het leven van honderden (meer dan duizend volgens buitenlandse pers en de UNFP) demonstranten (Brouksy, 2005; Miller, 2013, pp. 168-169). Hassan riep de noodtoestand voor vijf jaar uit en ontbond het parlement (Bogaert, 2014; Walton & Seddon, 1994, p. 173). Deze actie zorgde voor de ontbinding van de Union nationale des étudiants du Maroc en de Rabat-sectie van de Union Nationale des Forces Populaires (Rachik, 2014, p. 18).

Repressie was ook het sleutelwoord in de aanpak van de politieke oppositie in de jaren '60. Ben Barka's UNFP werd eerst door de Marokkaanse staat voorgesteld als het rode gevaar in Marokko, zo kreeg het regime al snel de zegen van de internationale gemeenschap om repressief op te treden (Miller, 2013, p. 167). We zien sterke gelijkenissen met de behandeling van de islamistisch-politieke oppositie in de jaren '90: zij die radicaal en uitgesproken tegen de monarchie waren, werden als gevaarlijk bestempeld, zwartgemaakt en vervolgens aangepakt door de staat (cf. infra).

Om de handelingsmogelijkheden van de Marokkaanse staat te vergroten en die van de Marokkaanse bevolking nog te beperken, werd in 1973 de wet rond publieke vrijheden herzien. Sindsdien waren de repressieve maatregelen die de staat kon nemen uitgebreider en de straffen die ze kon opleggen zwaarder (Rachik, 2014, p. 18; Freedom House, 2006).

4.2.2. IMF-rellen

Na de bloedige rellen van 1981 kwam steeds meer het besef dat enkel fysiek geweld als repressiemiddel geen oplossing meer kon bieden voor sociaal protest. Modernere methodes moesten een antwoord bieden op sociale dissidentie.

Dit betekende geen einde van de repressie, maar het begin een tactvollere repressie (Rachik, 2014, p. 22; Miller, 2013, p.185).

“The state could no longer solve social problems by crushing them with brutal force alone. The response of the king was to not repeat his error of the 1960s when he put absolute coercive power into the hands of one man.” (Miller, 2013, p. 185).

In de jaren '80 stelde Hassan Driss Basri aan als minister van Binnenlandse Zaken. Hij groeide uit tot de rechterhand van de koning en is een van de sleutelfiguren in de repressieve campagne tijdens 'les années de plomb'. De tactvollere aanpak betekende een diversificatie van tactiek. Vooral de gemarginaliseerde wijken van grootsteden (sloppen- en arbeiderswijken) werden aanzien als een broedplaats voor sociale onrust. De oplossing lag dus volgens het regime gedeeltelijk in de ruimtelijke herstructurering van grootsteden. Via die herstructurering probeerde de staat een sterkere grip te krijgen op de dissidente buurten (Rachik, 2014, p. 22; Miller, 2013, pp. 185-186).

De herstructurering en beveiliging van de buitenwijken van Casablanca werd de eerste stap in het grote plan om sociale onrust bij de wortel aan te pakken. In 4 jaar tijd werden 8000 sociale woningen gebouwd in Casablanca voor de 'bidonvillois'. Op lange termijn wilde de Marokkaanse staat een totale uitroeiing van de sociaal onrustige wijken. Woningen werden afgebroken en inwoners werden geheroriënteerd naar wijken binnen het bereik van de staat. Diezelfde aanpak werd ook toegepast op de andere grootsteden waar rellen in de jaren '80 plaatsvonden (Bogaert, 2014; Rachik, 2014, p. 22).

Op politiek vlak hanteerde Hassan de tactiek van coöptatie. De oppositiepartijen en middenveldorganisaties (de drijvende krachten achter de protesten) werden betrokken bij het bestuur. Na 1981 pleitte Hassan voor een consensueel en pluralistisch Marokko, waarbij hij terug eenheid zocht en dus de oppositie en arbeidersbeweging betrok. Hierdoor verloren zij een groot deel van hun legitimiteit en onafhankelijkheid (Bogaert, 2014).

Van het begin van de Marokkaanse onafhankelijkheid tot het begin van de jaren '90 zien we in het beleid een absolute afgunst tegenover de menigte. Die afgunst en angst zorgde ervoor dat het leegmaken van de openbare ruimte een prioritaire veiligheidsdoelstelling was. Door de publieke ruimte als neutrale ruimte te behouden, konden lokale identiteiten niet ontwikkeld worden in de steden. Het sociaal kapitaal werd op verschillende manieren op een zo laag mogelijk niveau gehouden, om zo solidariteit en verzet tussen de burgers te vermijden (Rachik, 2014, p. 19).

4.2.3. Het alternance-proces van de jaren '90

De jaren '90 in Marokko staan nationaal en internationaal bekend als een periode van liberalisering en sociale ontspanning, zeker in vergelijking met 'les années de plomb' van de voorbije periode. Over het algemeen betekenden de staatsvormingen van 1992 en 1996 een 'ouverture' van de politiek, het publieke debat en het maatschappelijk middenveld (Bogaert, 2016; Rachik, 2014, pp. 23 & 26).

De staats hervorming van 1992 betrof onder andere de hervorming van de Marokkaanse familiewet. De Moudawana werd dan voor het eerst hervormd sinds haar invoering in 1958.

Dit kan natuurlijk niet los gezien worden van de proliferatie aan feministische bewegingen in deze periode, die vaak ook gelinkt waren aan politieke partijen die deel uitmaakten van de regering (cf. supra) en zo dus behoorlijk wat 'agenda-setting macht' hadden. Voor de oppositiepartijen bleef het erg moeilijk om autorisatie te krijgen om zich te mobiliseren rond een gepolitiseerd issue (Miller, 2013, pp. 191-196; Rachik, 2014, pp. 23-25, 29).

De Marokkaanse hervormingen en haar meerpartijenstelsel creëerden voor velen in de Jaren '90 de hoop/illusie dat het koninkrijk eindelijk richting een volle democratie zou evolueren. In werkelijkheid was dat vooral het imago, niet de realiteit, dat Hassan wou cultiveren. Het vooruitzicht op een gezonde democratie werden al snel tenietgedaan door de tactiek van de Makhzen. Door middel van coöptatie werden de oppositiepartijen betrokken in de gouvernement d'alternance (die in feite sterk gecontroleerd bleef door de koning) (Seddon & Zeilig, 2005).

Anderzijds zien we ook wel enkele fenomenen die in de decennia ervoor niet denkbaar waren. De toestemming tot protest tegen de Eerste Golfoorlog in 1991 is zo'n voorbeeld. Deze manifestatie werd georganiseerd door de UFSP met toestemming van Hassan via Driss Basri. Gezien de Marokkaanse steun aan haar Amerikaanse bondgenoot vormde dit een rechtstreekse kritiek op het regime (Rachik, 2014, pp. 28-29).

De islamistische oppositie werd in deze periode een grote bedreiging voor de legitimiteit van de Marokkaanse staat (en vooral de koning). Vooral Abdesslam Yassine's Al Adl Wa Al Ihssane (cf. supra) was razend populair geworden mede dankzij de malaise van de jaren '80. In 1990 werd zijn organisatie dan ook illegaal verklaard. Gezien de populariteit van het islamisme, die op meer bijval kon rekenen dan Hassans prowesterse positie, opteerde Hassan voor een andere tactiek bij de gematigde Islamisten. In ruil voor hun loyaleit aan de bestaande machtsverhoudingen en de monarchie, werd de macht met hen gedeeld. Zo werd politiek-religieuze oppositie geneutraliseerd en geïnstitutionaliseerd (Miller, 2013, pp. 188-191).

"Soon a range of parties emerged out of the remnants of already existing Islamic groups, ready to follow the rules of the game as outlined by Hassan II." (Miller, 2013, p. 190)

4.2.4. Een veelzijdige aanpak voor politieke stabiliteit

Met het bestuur van de nieuwe koning werden ook sociale middelen gebruikt als instrumenten voor politieke controle en stabiliteit. Het opzet van de stedelijke politiek na de IMF-rellen in de jaren '80 werd ook in de 21^e eeuw aanzien als een sleutelinstrument in de strijd voor politieke stabiliteit. Zo startte de koning in 2004 het 'Villes sans bidonvilles'-programma op, een hedendaagse interpretatie van de stedelijke herstructurering van de jaren '80. Het programma had als doel om tegen 2015 alle sloppenwijken weg te krijgen.

Mohammed probeerde met zulke sociale ontwikkelingsprogramma's zijn sociaal beleid van stabiliteit te verzoenen met de vereisten van de wereldmarkt (Bogaert, 2014).

Een ander gevaar voor de stabiliteit was de steeds radicalere en grotere groep 'diplômés chômeurs'. Zij deinsden er niet voor terug om de straat te bezetten en acties te ondernemen waarmee ze stevig druk zetten op het politieke bestel. Daarom dat de overheid ook de beslissing maakte om de tewerkstelling van jonge hooggeschoolden hoog op de politieke agenda te zetten (Rachik, 2014, p. 26; Tourné, 2005; Bishara, 2018).

De progressieve bewegingen konden in deze periode enkele belangrijke politieke veranderingen teweegbrengen. De hervorming van het wetboek rond burgerlijke vrijheden en de familiewet waren zeker twee belangrijke overwinningen. Enkele andere belangrijke stappen richting gendergelijkheid werden in deze periode ook gezet (Rachik, 2014, p. 26).

Ook deze periode was ook niet vrij van repressie. Manifestaties zonder autorisatie werden regelmatig hardhandig aangepakt. De sit-in voor het Ministerie van Financiën en de manifestatie op de internationale dag van de mensenrechten in 2000 zijn voorbeelden hiervan. Op die manier probeerde de overheid een kader te creëren waarin zij sociaal protest structureerden en hun repressie konden rechtvaardigen. Verder werden oude autoritaire praktijken zoals martelen en ontvoeren ook in deze periode nog gehanteerd, zeker na de terroristische aanslagen in Casablanca in 2003. Ook zijn er verschillende getuigenissen van journalisten die geslagen, lastig gevallen of uit het land gezet werden omdat ze over controversiële onderwerpen (vaak over de Westelijke Sahara) verslag uit brachten (Rachik, 2014, p. 31; Moustakbal, 2017; Freedom House, 2006).

4.2.5. De Arabische Lente en lokale opstanden

De Arabische Lente in Marokko vormde één van de grootste uitdagingen waar Mohammed VI ooit voor stond. Met een constitutionele monarchie als grootste eis richtte de 20 februaribeweging zich direct tot het reële centrum van macht: de monarchie. Hun concrete en pragmatische eisen zorgden voor een 'relatief toegevend' reactie van de overheid (Sater, 2011).

Over de volledige periode van de Arabische Lente overleed 1 demonstrant door politiegeweld. Over het algemeen was de fysieke repressie van de 20 februaribeweging dus, in vergelijking met voorgaande opstanden, laag. De meest repressieve actie van de overheid vond plaats op 13 maart in Casablanca. Toen vielen tientallen gewonden wanneer een opstand brutaal werd ontbonden nadat demonstranten zich verschoolen hadden in het gebouw van de PSU (De Morgen, 2011; Sater, 2011; Masbah, 2018).

Op 9 maart kondigde de koning zijn tegemoetkoming aan de demonstranten aan: een voorstel tot grondwetsherziening moest zijn macht deels aan banden leggen. Op 1 juni werd dit via referendum (met 98,5% stemmen voor de grondwetswijziging) goedgekeurd. Sindsdien kan de koning niet meer om het even wie aanstellen als premier, maar moet dit iemand zijn van de partij met de meeste stemmen.

De ministerraad wordt niet meer voorgezeten door de koning, maar door de verkozen premier. In geval van veiligheids- of strategische kwesties is het wel nog de koning die het kabinet aanstuurt. Wat de precieze invulling is van deze kwesties werd strategisch opengelaten, waardoor in praktijk de koning de mogelijkheid heeft om in te grijpen wanneer hij wil (Miller, 2013, pp. 231-235; Ottaway, 2011; Sater, 2011; CNN, 2011).

Ondanks de massale steun via het referendum, wees de 20 februaribeweging de hervorming af. Dit vooral vanwege de manier waarop de hervorming was opgesteld. In plaats van een democratisch verkozen commissie, was het een groep van persoonlijke adviseurs van de koning die beslisten over de inhoud van de hervorming. Een inhoud met net genoeg interpretatieruimte gelaten voor de koning om zijn onbetwiste machtspositie te behouden. Een commissie van experts (vakbondslieden, partijen, ...) mocht eenmalig voorstellen indienen en kreeg hierna enkel een mondelinge versie te horen van de nieuwe grondwet voor hij door de koning werd aangekondigd aan de bevolking. Toch kreeg Mohammed ook de steun van de PJD, die haar kans zag om de integratie van de islamisten in het regime verder te zetten door haar steun te geven¹¹. Deze gesloten manier van werken zorgde voor heel wat argwaan over de echte intenties van de koning (Ottaway, 2011).

Ondertussen, acht jaar na de Arabische Lente, zien we dat in praktijk weinig veranderd is wat betreft aan de machtsrelaties in Marokko. De onbetwiste leider is nog steeds Mohammed VI, die er in geslaagd is om wederom zijn opposanten de wind uit de zeilen te nemen. Het eindresultaat is een sterkere verankering van publieke vrijheden in een staat waar de monarch centraal staat (Masbah, 2018).

In diezelfde periode woedde het protest ook hevig in de strijd voor jobs in Khouribga (cf. supra). Aangezien de OCP deels in het bezit van het koningshuis is, lag ook hier de beslissing in handen van de koning. Vanuit het toenmalige klimaat van angst en kwetsbaarheid van het regime werd, na vergeefse repressie met traangas en waterkanonnen, geopteerd voor een verregaand jobcreatieprogramma genaamd OCP Skills. Zo'n 21 000 nieuwe jobs en een impuls voor nieuwe investeringen in de regio werden gecreëerd. De vrees voor een internationale solidariteit tussen mijnwerkers in Tunesië en Marokko zorgde voor verregaande toegevingen van een regime dat zich in het nauw gedreven voelde (Maia, 2016; Bogaert, 2014).

4.2.6. Protest na 2011: a return to the Years of Lead?

Sinds eind 2013 zien we een terugkeer naar autoritarisme in Marokko. Vooral socio-economisch protest in de periferie kon niet op een toegevend overheid rekenen. In een internationale context van antidemocratische stromingen in het Midden-Oosten, de verkiezing van Trump, islamisme en de toenemende invloed van Golfstaten probeerde de koning de macht van de politieke partijen (vooral de PJD) in te perken en zijn macht terug te vergroten (Masbah, 2018; Schwarz, 2018).

De aanpak van de protesten in de Rif in 2016 staan in schril contrast met de aanpak van 2011.

¹¹ In 2011 kreeg de PJD dan ook haar eerste regeringsdeelname en mocht ze zelfs de premier (Benkirane) leveren (Masbah, 2018)

De gewelddadige repressie van het protest wijst op een klaarblijkelijke rollback in fundamentele rechten en vrijheden. Nasser Zefzafi, leider van het protest, kreeg 20 jaar celstraf samen met 3 andere demonstranten die betrokken waren bij het protest. 49 andere demonstranten kregen eveneens zware straffen. De Hirak Rif werd als een separatistische beweging (gesteund door Algerije) afgeschilderd, zodat de staat deze maatregelen kon rechtvaardigen in de naam van nationale eenheid. Om de gemoederen in Al Hoceima te bedaren ontsloeg de koning ook enkele ministers en ambtenaren, die volgens hem verantwoordelijk waren voor het falen van ontwikkelingsprojecten in de Rif. Het ontslag van deze democratisch verkozenen door de koning had een averechts effect en zorgde voor extra wantrouwen en gevoel van onbegrip door de demonstranten (Akarkach, 2017; Rachidi, 2018).

Om een tweede Hirak Rif te voorkomen, speelde het regime sneller in op de protesten in Jerada. Er werd een dialoog opgestart met de demonstranten en premier El Othmani beloofde jobcreatie en een verbetering van de publieke dienstverlening in de regio. Een noodplan werd door de gouverneur opgesteld om aan de verschillende noden tegemoet te komen, maar dit plan voldeed niet aan de eisen van de demonstranten die verder bleven protesteren. In maart grepen de ordediensten repressief in en reden ze onder andere met een politiebusje in op de menigte waarbij een 16-jarige zwaargewond raakte (Middle East Eye, 2018; Human Rights Watch, 2018).

Nationale cijfers van vervolgte demonstranten gingen van 127 vervolgingen in 2016 naar een verontrustende +/- duizend vervolgingen in 2017. Enkele directe verklaringen voor de repressie vinden we in de steeds sterkere verankering van sociale bewegingen in ruraal Marokko. Dit in combinatie met het trauma van de Arabische Lente en de lans die werd gebroken voor kritiek op het koningshuis maakt het regime nerveus, wat haar onderdrukkende aanpak verklaart. De ambivalente houding van de overheid creëert een klimaat van wantrouwen en onvoorspelbaarheid (Rachidi, 2019; Masbah, 2018).

4.3. De evolutie van protestmethodes

4.3.1. Postkoloniaal tribaal en ruraal verzet

Kort na de onafhankelijkheid in 1956 kwam het eerste postkoloniale verzet in de vorm van tribale opstanden. Deze opstanden waren sterk hiërarchisch gestructureerd, waarbij het hoofd van de stam (sterk vergelijkbaar met de prekoloniale warlords) de opstand leidde. Deze opstanden verschilden dus sterk van het protest van de volgende decennia op vlak van doelstellingen, vormen en geografie (Hart, 1999).

De separatistische opstand kende veel gelijkenissen met een klassiek gewapend conflict: 2 gewapende groepen die (via wegblokkades) hun territorium afbakenden. Traditionele technieken zoals het bezetten van heuvels en het aansteken van vreugdevuren werden gebruikt als symbolische acties van verzet tegen de centrale overheid. De opstanden waren ook meer gericht tegen de Istiqlal-partij dan tegen de monarchie, toch zeker tot kroonprins Hassan de opstand brutaal neersloeg (Hart, 1999).

4.3.2. De algemene staking als nieuw drukkingsmiddel

Anti-monarchisme was met de protesten van Casablanca '65 wel al kenmerkend voor het verzet. Toen kwam het verzetsinitiatief erg sterk vanuit de universitaire hoek en van middelbare scholen. Voor het eerst werden in 1962 toen radicale eisen voor verandering op straat vertolkt. Onder impuls van de UNFP bereikten de protesten hun hoogtepunt in 1965, toen de algemene staking voor het eerst escaleerde in de vorm van rellen die de komende decennia zouden karakteriseren (Miller, 2014, pp. 167-168).

Die periode werd gekenmerkt door het meermaals gebruik van de algemene staking als nieuw verzetsmiddel. Stakingen werden niet enkel gebruikt als manier om sociale eisen te stellen, maar ook om het potentieel van de arbeider als politiek drukkingsmiddel aan te tonen. In de sterk autoritaire context van Marokko toen gebeurde de organisatie van dit verzet altijd achter gesloten deuren. Dat bleef zo tot de Jaren '90. In deze periode waren de universiteiten, keukens, middelbare scholen en later de vakbondskantoren de plekken waar verzet vorm kreeg (Rachik, 2014, pp. 21-22).

Deze algemene stakingen werden natuurlijk uitgeroepen en georganiseerd door iemand, namelijk de vakbonden. Die ontwikkelden zich tot protagonisten van het verzet in Marokko in de jaren '70-'80-'90. De neoliberale beslissingen van de overheid creëerden een steeds gunstiger ontwikkelingsklimaat voor de vele maatschappelijke middenveldorganisaties. Na de protesten van Casablanca '81 werd de CDT (Confédération Démocratique du Travail) opgericht. De nieuwe vakbond brak met de UMT vanwege haar banden met de Istiqlal-partij. Georganiseerde arbeid was sindsdien een nieuwe onafhankelijke politieke speler die onmogelijk nog genegeerd kon worden. Deze politieke oppositiegroepen zetten systematisch druk op de staat via de algemene staking en toonden zo hoe groot hun draagvlak was. De mobiliseringscapaciteit van de vakbonden was ongezien in Marokko. Hun bereik ging van midden- tot arbeidersklasse, van zelfstandige tot werknemer, van de primaire tot de tertiaire sector, van werkloze tot arbeider (Miller, 2013, pp. 185-186; Bogaert, 2014; Rachik, 2014, p. 19).

Dit alles verklaart nog niet waarom de algemene staking in deze periode zo vaak escaleerde tot rellen. Rachik ziet een verklaring in de specifieke Marokkaanse context waarin de rellen zich afspeelden. Het gedrag van een gefrustreerd en vervreemd individu wordt spontaan en impulsief in een manifestatie. De gespannen context in het sterk gecontroleerde, autoritaire Marokko zorgt ervoor dat de demonstrant zich plots bevrijd voelt van de vele sociale remmingen in de Marokkaanse samenleving, een samenleving met een totale afwezigheid van pacifistische institutionele instrumenten om sociaal conflict te ontmijnen (Rachik, 2014, p. 21).

4.3.3. Nieuwe methoden in een private context (1990-1996)

De nieuwe aanpak van de jaren '80 (sociale ontwikkeling, fysieke repressie en ruimtelijke planning) beïnvloedde de evolutie van sociaal protest grondig.

Het trauma van de jaren '80 in combinatie met Hassans plotse 'ouverture' van begin jaren '90 creëerde een nieuwe sociale dynamiek. Ook het feit dat verzet zich in een stedelijke context ontwikkelde speelde hier een grote rol. Het gevolg hiervan was de proliferatie van nieuwe actoren en nieuwe protestvormen. Deze nieuwe actoren (mensenrechtenbewegingen, feministische bewegingen, 'Diplômés chômeurs') nemen sindsdien een centrale rol op zich in het publieke debat. Ze waren in staat om, in tegenstelling tot de oude sociale bewegingen, zich beter te mobiliseren los van de partijpolitiek enerzijds en militant-syndicale bewegingen anderzijds (Bogaert, 2016; Bogaert, 2014; Rachik, 2014, p.18, 23).

In welke mate de retoriek van verandering ook overeenstemde met de realiteit, werd ook door de oude sociale bewegingen op de proef gesteld. Het nieuwe klimaat vereiste nieuwe, aangepaste collectieve uitdrukkingmogelijkheden en dus een nieuwe aanpak. Deze nieuwe uitdrukkingmogelijkheden zijn georganiseerder en pacifistischer dan de rellen van de jaren '80. Manifestaties werden beperkt tot algemene, catch-all manifestaties in het kader van islamisme, panarabisme of Marokkaans nationalisme. De solidariteitsacties met het Palestijnse, Libanese en Irakese volk kwamen vaak voor in erg vreedzame demonstratievormen zoals festivals (Mihrajane) en veroorzaakten dus ook weinig controversie of sociale spanning. Deze modernisering en pacificatie van manifestaties kwam overeen met de pacificatie van de staat in de jaren '90 (Rachik, 2014, p. 28).

Eén van de nieuwe pacifistische uitdrukkingmogelijkheden was bijvoorbeeld de petitie. Zo droeg in 1993 de 'One Million Signatures' campagne van de feministische beweging l'Action Féminine bij tot de hervorming van het Marokkaanse familierecht, de Moudawana. De hervormingen zelf waren teleurstellend, maar symbolisch wel belangrijk aangezien het de maakbaarheid van de familiewet aantoonde. Natuurlijk werkten zulke pacifistische uitdrukkingmogelijkheden voor controversiële strijdpunten niet (Sadiqi, 2016).

Eén van de voortrekkers in het nieuwe tijdperk van Marokkaans sociaal protest was l'Association Marocaine des Droits Humains (AMDH). Ze tastte de grenzen af van het toelaatbare en legde contradicties bloot tussen realiteit en retoriek van de Marokkaanse regime. De ruimte die grotendeels door hen werd gecreëerd in de Marokkaanse samenleving zorgde voor nieuwe mogelijkheden van sociale mobilisatie en het bezetten van plekken door middel van sit-ins, manifestaties en marsen. De hongerstakingen en sit-ins vonden in de beginperiode meestal plaats in private gebouwen in bezit van vakbonden of politieke oppositiegroepen (Rachik, 2014, p. 5; p. 24; Frontline Defenders, z.d.).

4.3.4. Nieuwe methoden in een publieke context: De strategie van de straat

Een kantelmoment in de evolutie van sociaal protest was de eerste publieke sit-in van de 'diplômés chômeurs' in 1995. Voor het eerste gebruikten de demonstranten de nieuwe protestvormen van de jaren '90 in de publieke ruimte (cf. supra). De periode voor 1995 kan dus aanzien worden als een voorbereidende fase op de publieke protestacties van deze periode (Rachik, 2014, pp. 28 – 29; Vairel, 2005).

Vooraf sit-ins in de publieke ruimte werden steeds frequenter vanaf 1998 met 'le gouvernement d'alternance'. Demonstranten kozen symbolische plekken uit (meestal gelinkt aan de centrale overheid of de vertegenwoordiging ervan) waar dan, soms gedurende enkele maanden, demonstranten neerzaten. Op die manier werden de grenzen van het toelaatbare afgetast en de repressieve kanten de Marokkaanse staat blootgelegd (Vairel, 2005; Rachik, 2014, p. 29; Bogaert, 2014, p. 29).

Vanaf de eeuwwisseling zien we een duidelijke proliferatie van manifestaties rond interne problematiek zoals een te hoge levenskost. Vaak verliepen ze pacifistisch, zolang ze geen te controversiële onderwerpen aankaartten. Sit-ins zonder autorisatie werden dikwijls wel hardhandig aangepakt. Vaak werden deze georganiseerde door het islamistische AWI, de AMDH of een van de grote vakbonden (Rachik, 2014, p. 31).

Acties van burgerlijke ongehoorzaamheid zoals het collectief stoppen met het betalen van belastingen of facturen kwamen ook steeds vaker voor. Het protest in Bouarfa is zo'n voorbeeld hiervan. (Bogaert, 2014). Ook de boycotactie 'Let it Spoil' in 2018 is zo'n voorbeeld van passief verzet (cf. infra).

In 2006 werd voor het eerst een poging ondernomen om de verschillende losse protestbewegingen te structureren op nationaal niveau. De coördinatiebeweging tansikiyat, bestaande uit onder andere de AMDH en vele vrouwen-, berber- en jongerenbewegingen, vormde deze eerste gedecentraliseerde poging tot gestructureerd protest. Hoewel de directe impact van deze beweging misschien niet groot is, is haar symbolische impact en vooral haar steun tijdens de Arabische Lente van een niet te onderschatten belang (Rachik, 2014, pp. 33-34; Naimi, 2018, pp. 31-33; Bogaert, 2014).

4.3.5. De 20 februaribeweging

De 20 februaribeweging groeide op een korte tijd uit tot één van de grootste oppositiegroepen van Marokko. Eén van de redenen van haar succes was dus zeker de steun van de tansikiyat die, samen met de islamistische beweging, voor een sterke lokale verankering van de beweging zorgde (Bogaert, 2016).

De mobilisatiebasis van deze beweging verschilt van voorgaande bewegingen. Sociale media, zoals Facebook, fungeerden als ongecensureerd platform waar burgers hun grieven deelden (cf. infra). Na de online mobilisatie vormde de beweging zich in de echte wereld door middel van vreedzame manifestaties (Naimi, 2018).

We kunnen met de Arabische Lente spreken van een kantelpunt in de hoofden van Marokkaanse demonstranten (en bij uitbreiding in alle Arabische Lente-landen). De maakbaarheid en kwetsbaarheid van autoritaire regimes heeft ervoor gezorgd dat bewegingen in het 'post-Arabische Lente'-tijdperk zich minder in het nauw gedreven voelden dan voor 2011. Het gebruik van sociale media als mobilisatiebasis is ook iets wat bij recente protestacties een belangrijke rol speelt. Ook op die manier betekende de Arabische Lente een verandering in protest (Bogaert, 2016; Schwarz, 2018; Essatte, 2018).

Verder ligt de onrechtstreekse impact van de beweging ook in de nieuwe pacifistische protestwijzen die gehanteerd werden en de democratische vorm van besluitvorming die de beweging hanteerde. Dit kwam in de vorm van de Conseil National d'Appui au Mouvement (CNAM). Haar universalistische karakter heeft er zeker ook voor gezorgd dat de verschillende bewegingen sindsdien niet enkel een tegenstander, maar ook een partner in elkaar zien (Schwarz, 2018; Rachik, 2014, pp. 33-34).

4.3.6. Protest in een 'post-Arabische Lente'-tijdperk

Met een gemiddelde van 52 opstanden per dag in 2012, maakte de Marokkaanse bevolking duidelijk dat hun strijd voor klein- en grootschalige veranderingen na de Arabische Lente allesbehalve voorbij was. Naast klassieke protestacties, was de oproep tot boycot van de verkiezingen één van de vele signalen van de 20 februari-beweging dat ze allesbehalve tevreden waren met de grondwets hervormingen. De cijfers bewezen dat de bevolking hen volgde: 2011 betekende een nieuw dieptepunt in de opkomst bij Marokkaanse verkiezingen (Bogaert, 2016). Dit verzwakte de legitimiteit en het democratische karakter van het regime des te meer.

De meest recente evoluties in Marokko wijzen op een hernieuwde sociale spanning. De bezetting van de publieke ruimten was massaal, vooral in de vorm van emotioneel, spontaan protest. De dood van Fikri en de broers in de mijnen van Jerada liet weinigen onberoerd. Deze collectieve emotionele reactie veroorzaakt een spontane vorm van sociaal protest, waarbij de acties in beide gevallen dus vrij onafhankelijk van elkaar ontstonden. Met het koningshuis volledig gefocust op het verzwakken van de PJD, zagen demonstranten in de Rif de kans om op straat te komen tegen repressie en socio-economische marginalisering van de Rif. Onder leiding van Zefzafi werd de Rifbeweging wel na verloop van tijd sterker gecoördineerd dan het leiderloze protest in Jerada. Wat hen wel verbindt is de frustratie, teleurstelling en ontevredenheid in het Marokkaanse bestuur dat hen op straat brengt (Rachik, 2018; Schwarz, 2018; Middle East Eye, 2018; Masbah, 2018).

Ook in de dialoog met de overheid was het wantrouwen tekenend. In Al Hoceima weigerden ze te onderhandelen met de overheid, in Jerada bleven ze verder protesteren tijdens hun dialoog als drukkingsmiddel om de beloften van de overheid af te dwingen. De reële onmacht van de Marokkaanse partijen zorgde ervoor dat de positie van de Rifbeweging was dat enkel direct contact met de monarchie een aanzet tot dialoog zou kunnen zijn. Andere recente protesten wijzen ook op een nieuwe techniek van protesteren dat aan populariteit wint: het 'wandelprest'. Om de aandacht van de publieke opinie te trekken, protesteerden demonstranten door middel van langeafstandsmarsen. Met deze wandelingen, vaak meer dan 70 kilometer lang, proberen de demonstranten (mannen, vrouwen en kinderen) de omvang van hun lijden te benadrukken (Essatte, 2018; Masbah, 2018).

Op 20 april 2018 gebeurde er iets nieuws in Marokko. Op sociale media riepen activisten op tot een boycot van drie bedrijven: Centrale Danone, Afriquia Gas en Sidi Ali. Deze boycot had niet het klassieke doel om consumenten te beschermen, maar om gewone burgers politiek te mobiliseren. De beoogde bedrijven zijn allemaal gelinkt aan het koningshuis en internationale investeerders. Zo staan ze symbool voor de kleine elite die met exorbitante winsten gaan lopen.

De boycot is een risicoloze manier van protest, los van ruimte. Op deze manier kan men de kans op repressie ontwijken en toch op een effectieve manier protesteren, door middel van simpele, kleine wijzigingen in het dagelijkse leven. De boycot bleek behoorlijk effectief, want o.a. de omzet van Centrale Danone ging sterk achteruit (Masbah, 2018). We analyseren dit fenomeen verder onder het hoofdstuk 'Sociaal protest in de moslimwereld'.

4.4. Geografie van protest

4.4.1. De rurale opstanden

De eerste postkoloniale opstanden tegen de Marokkaanse staat kwamen vanuit de niet-stedelijke gebieden. Ze vonden plaats in Berbentalige gebieden Ksar es Souk (Errachidia), Al Hoceima en Aït Soukhmane in Midden-Atlasgebergte. Hun verwaarlozing door de overheid in combinatie met een erg uitgesproken culturele identiteit zorgde ervoor dat er binnen de drie stammen een erg sterke voedingsbodem voor verzet was (Hart, 1999).

Aan de basis van deze protesten ligt duidelijk de tweestrijd tussen grootstad en platteland, in Marokko beter bekend als 'le maroc utile' en 'le maroc inutile'. Het 'nutteloze Marokko', opstandig en weinig winstgevend vanwege de slechte infrastructuur, bezorgde de autoriteiten vooral kopzorgen. De grootsteden zorgden voor het geld en het prestige. Deze termen uit de koloniale periode leggen de duale ontwikkeling in Marokko bloot. Nog steeds gaat een groot deel van de overheidsuitgaven naar 'nuttige' (groot)stedelijke ontwikkeling (vooral de toeristische kuststeden) terwijl de 'nutteloze' kleinere dorpen en steden volledig verwaarloosd worden (Bogaert, 2018; Miller, 2013, p. 97; Schwarz, 2018; Hart, 1999; Seddon, 1986).

4.4.2. De stedelijke opstanden

De studentenopstanden van Casablanca in 1965 geven de verandering in de geografie van protest aan. In de komende decennia zou verzet voornamelijk plaats vinden in een stedelijke context. Eén van de verklaringen hiervoor was het steeds grotere aandeel werklozen in grootsteden vanwege de afname in publieke tewerkstelling. Gedurende de jaren '60 en '70 was de publieke sector een erg belangrijke werkgever, maar met de nieuwe IMF-beleidsdoelstellingen kromp de publieke sector aanzienlijk. Hierdoor waren niet enkel stedelingen, maar ook zij die het platteland hadden verlaten voor een job in de stad, plots werkloos. Dat zorgde natuurlijk voor een erg explosieve situatie (Bogaert, 2014).

Een uitzondering hierop is het protest in het Rifgebied in 1984. Bevolking uit Nador, Al Hoceima, Tétouan en Ksar Al Kebir sloten zich aan bij de nationale IMF-rellen. Deze kleinere steden bevinden zich allemaal in het noordoosten van Marokko. Het gebied heeft ook sterke banden met de westelijke gebieden van Algerije, een land dat doorheen de geschiedenis vaak op gespannen voet heeft gestaan met de Marokkaanse staat. Dat ook hier protest uitbrak, is niet verbazingwekkend gezien de torenhoge werkloosheids- en armoedecijfers in de regio (Schwarz, 2018; Hart, 1999; Seddon, 1986; El Sghiar & François, 2002; El Khalfioui, 2017).

4.4.3. De terugkeer naar het ruraal protest

Aangezien het zwaartepunt van sociale onrust tot de 21^e eeuw duidelijk in de grootsteden lag, focuste de overheid sterk op stedelijke ontwikkeling. Door dit beleid ontstond een verdere duidelijke oneven ontwikkeling, waarbij het platteland steeds minder aandacht en middelen van de centrale overheid kreeg. Die verwaarlozing van ruraal Marokko keerde als een boemerang terug in het gezicht van het regime rond de eeuwwisseling. Vooral het voorbije decennium zien we een duidelijke toename van verschillende protestvormen in de gemarginaliseerde steden en dorpen. Bouarfa, Sefrou, Tata, Sidi Ifni, Al Hoceima en Zagora zijn slechts enkele voorbeelden van kleinere steden of dorpen in ruraal Marokko waar de voorbije twee decennia protest woedde. In 2017 vond de helft van alle protesten in ruraal gebied plaats, een duidelijke toename als we naar de cijfers van de voorgaande periode kijken (Essatte, 2018; Bogaert, 2014; Bogaert, 2016).

De eisen van deze rurale bewegingen zijn vaak veel pragmatischer dan die van bijvoorbeeld de 20 februaribeweging. Jobcreatie en betere basisvoorzieningen zijn vaak het centrale strijdpunt bij deze protesten. De gemeenschappelijke socio-economische exclusie verbindt alle gebieden in 'le Maroc Inutile' en heeft een collectieve identiteit gecreëerd, waardoor samenwerkingen en solidariteitsacties tussen protesten steeds vaker voorkomen (Essatte, 2018; Bogaert, 2014; Bogaert, 2016).

Eén van de eerste gecoördineerde vormen van dit ruraal verzet is de 'Mouvement contre la cherte de la vie', de beweging die zich sinds 2006 onder meer bezighoudt met de te hoge levenskost en marginalisatie van ruraal Marokko. De steun van deze beweging, die vooral uit lokale netwerken bestaat, aan de 20 februari-beweging was een belangrijke factor in hun succes. Daarom dat het ook belangrijk is het ruraal en stedelijk protest (en hun eisen) niet te zien als antithetisch, maar als complementair en ingebed in een brede evolutie van protest in heel Marokko (Bogaert, 2014).

De rurale protesten wijzen ook op het failliet van twee lokale factoren: ontwikkelingsprojecten en lokale vertegenwoordigers. Het belang van lokale vertegenwoordiging werd door de centrale overheid gradueel afgebouwd, waardoor notabelen en lokale autoriteiten steeds minder functioneerden als legitieme bemiddelaars tussen het lokale en centrale niveau en corruptie schering en inslag werd. Anderzijds slagen de ontwikkelingsprojecten er tot nu toe maar niet in hun doelstellingen te behalen en zij die de vruchten er grotendeels van plukken, zijn niet de gemarginaliseerde burgers (Essatte, 2018)

Het lerarenprotest van de voorbije maanden is een mooi voorbeeld van hoe een problematiek die vooral in rurale gebieden voorkomt, zich ook kan vertalen naar protest in de stad. Op 23 maart kwamen leerkrachten zo over heel Marokko naar Rabat en trokken ze naar het Ministerie van Onderwijs en het Parlement om er vreedzaam te protesteren (Fakir, 2019). Een interessante evolutie, waarbij rurale grieven meer zichtbaarheid kunnen krijgen door de vertaling in stedelijk protest.

5. Verklaringen vanuit de Social Movements Theory

De klassieke politiekwetenschappelijke theorieën rond sociale bewegingen kunnen interessante verklaringen en inzichten bieden voor sociaal protest in Marokko. Daarom zal ik hieronder enkele concepten en theorieën toepassen op de Marokkaanse realiteit.

5.1. Le Bons massapsychologie & de IMF-rellen

Gustave Le Bons theorie is één van de eerste pogingen om op sociaalwetenschappelijke manier groepsgedrag te verklaren. Zijn studie bevindt zich binnen de vakgroep van de massapsychologie, waarin hij focust op de irrationaliteit van het individu in een groep. Vanuit zijn theorie kunnen we een verklaring vinden voor de IMF-rellen in Marokko. Primitieve gedragingen van het individu bij de rellen bevestigen Le Bons idee van irrationaliteit. Ook Rachik erkent de impulsiviteit en spontaniteit van de rellen. In de autoritaire context speelt de rol van emotie een belangrijke rol. De opgekropte frustratie ('hogra') van het individu komt tot uiting in deze rellen door het wegvallen van de sociale remmingen die het dagelijks ervaart in de Marokkaanse samenleving. Door de anonimiteit (deindividuatie) voelt het individu geen individuele verantwoordelijkheden meer, waardoor hij het gevoel van individuele verantwoordelijkheid verliest. Het onverantwoordelijke gedrag werkt aanstekelijk, waardoor andere demonstranten zich hetzelfde gaan gedragen (Britannica, 2018; Turner & Stets, 2006; van Stekelenburg & Klandermans, 2009; Rachik, 2014).

Dit verklaart het gewelddadige en destructieve karakter van de rellen. Gekenmerkt door het collectieve geweld en haar spontane en vluchtige ontstaan, passen de rellen goed in het theoretisch kader van Le Bon. Ze moeten dus onderscheiden worden van de acties van sociale bewegingen, die veel meer gestructureerd zijn. De rellen kunnen aanzien worden als een negatieve vorm van sociaal protest. Of sociaal protest de vorm aanneemt van een sociale beweging of rellen, hangt af van de context waarin ze zich ontwikkelt. In Marokko in de jaren '80 was er door een absoluut gebrek aan pacifistische middelen en een sterke controle op het publieke leven een belangrijke voedingsbodem voor sociaal protest in de vorm van rellen. Het emotionele en irrationele karakter van de rellen zorgt er wel niet voor dat de beweging daarom geen politieke gevolgen kan produceren (Douglas, 2019; Rachik, 2014, pp. 11-13).

5.2. Relatieve deprivatie

Deprivatie is een concept uit de sociologie dat wijst op een (meestal materiële) tekortkoming. In relatieve termen wijst dit op de tekortkoming in relatie tot iets of iemand (Van Stekelenburg & Klandermans, 2009).

5.2.1. Publieke tewerkstelling

Het concept van relatieve deprivatie kan een verklaring bieden voor de sociale onrust van de jaren '80.

De jaren '60 en vooral '70 stonden bekend als een periode van economische groei, waarbij de staat een belangrijke rol op zich nam als de motor van de economie. Een uitgebreide publieke tewerkstelling zorgde voor een groot deel van de jobcreatie, een belangrijke factor in de modernisering en welvaartsverdeling van Marokko. Met de Structurele Aanpassingsprogramma's van het IMF, gefocust op privatisering en liberalisering, werd die rol van de staat (en dus ook haar publieke tewerkstelling) zwaar ingeperkt (Walton & Seddon, 1994; Miller, 2013, p. 184; Bogaert, 2014).

Hoe komt relatieve deprivatie hier aan te pas? Eén interpretatie van de term is dat deprivatie een vorm is van gepercipieerde ongelijkheid. Mensen zullen op straat komen als andere sociale groepen oneerlijk bevoordeeld lijken. Zo kan de ongelijkheid van de jaren '80 (o.a. door het wegvallen van vele publieke jobs, een herverdelingsmethode van welvaart) een vorm van relatieve deprivatie, en dus een bron van sociale onrust, zijn (van Stekelenburg & Klandermans, 2009)

James Davies' interpretatie van relatieve deprivatie definieert deprivatie niet in relatie tot andere sociale groepen, maar in relatie tot de verwachtingen van het individu. Toegepast op Marokko kunnen we zien dat de bevolking in de Jaren '70 publieke tewerkstelling als een verkregen recht beschouwden. Hun 'right to work' werd dan in de jaren '80, tegen de verwachtingen van de burger in, sterk teruggeschroefd. Tot op vandaag (met bijvoorbeeld het protest in Khouribga) beroepen demonstranten zich hierop (Bogaert, 2014; Davies, 1971; Encyclopedia, 2008).

"It was not so much impoverishment as such that lay at the basis of the mass revolts of the 1980s, but rather the sense of injustice and strong feelings of indignation that were provoked by the policies depriving the urban poor, the working classes and the growing middle class" (Bogaert, 2014)

5.2.2. Het alternance-proces & het 'post-Arabische Lente'-tijdperk

Davies' focus op verwachtingen, of expectation of success, geeft ook een verklaring voor de proliferatie van sociale bewegingen in de jaren '90. Het alternance-proces van de jaren '90, met onder andere de hervorming van de Moudawana, zorgde er dus niet voor dat de wind uit de zeilen werd genomen van de sociale bewegingen. Het zorgde er wel voor dat een hernieuwde hoop in de maakbaarheid van de Marokkaanse samenleving de grootte en diversiteit van het maatschappelijke middenveld ten goede kwam. Toegevingen doen aan dissidente bewegingen zorgt dus net voor meer dissidentie (Miller, 2013, pp. 191-196; Rachik, 2014, pp. 23-25, 29).

"Quand les gens sont dans un cas d'extrême désespoir et de misère, ils sont en général peu enclins à la révolte, parce qu'ils sont sans espoirs... Mais quand leurs situations s'améliorent et ont le sentiment d'un éventuel changement, ils se révoltent positivement contre l'oppression et l'injustice" (Rachik, 2014, p. 15).

Na de terugkeer naar repressie zien we in 2014 een daling van meer dan 40% in het aantal protesten. Deze trendbreuk is dus ook te verklaren vanuit de overheidsrespons.

De ambivalente en vaak repressieve houding van de overheid zorgde ervoor dat de expectation of succes van de demonstranten verminderde (Rachik, 2018).

Een sterke gelijkenis met Davies' interpretatie van relatieve deprivatie zien we met de Political Opportunity Theory. Deze theorie legt de nadruk op de politieke kansen in een samenleving voor een sociale beweging om te kunnen slagen in hun opzet. Dit kan vergeleken worden met een klimaat van lage of hoge 'expectation of succes'. Political opportunities in de jaren '90 waren dus gunstiger dan die na de terugkeer naar repressie in 2013 (Crossman, 2019).

5.2.3. Ruraal protest

De recente geografische evolutie van protest richting het Marokkaanse platteland kan ook verklaard worden door middel van het relatieve deprivatie-concept. De ongelijke ontwikkeling heeft ervoor gezorgd dat de gemiddelde ontwikkeling in ruraal Marokko in relatie tot de grootsteden aanzienlijk slechter is. Dit vormt de basis van de grieven in ruraal Marokko. De toestand in bijvoorbeeld Al Hoceima is, door de verwaarlozing van de centrale overheid, niet vergelijkbaar met de toestand in Casablanca. Het is het toenemende besef van de rurale bevolking, versterkt door de creatie van een collectieve identiteit, dat aan de basis ligt van sociaal protest in Marokko (Essatte, 2018).

De socio-economische marginalisering van bepaalde sociale groepen of regio's zal dus volgens het concept van relatieve deprivatie altijd een sterke basis vormen voor sociale onrust.

5.3. New Social Movements & de jaren '90

Relatieve deprivatie legt de focus sterk op de (materiële) positie van het individu (of sociale groep waar het individu deel van uitmaakt). Dit verklaart onvoldoende de opkomst van de nieuwe sociale bewegingen, die vaak niet ontstaat uit de klassieke economische (productie)breuklijn. In het Westen kwamen de NSM-theorieën op in de jaren '60, een periode met een proliferatie van nieuwe sociale bewegingen zoals mensenrechten-, feministische- en milieubewegingen. Deze periode kunnen we het best vergelijken met de veranderingen in het Marokkaanse maatschappelijke middenveld van de jaren '90. De top-downhervorming van Hassan II heeft op deze manier gelijkaardige gevolgen voor het middenveld als de bottom-up veranderingen van de 'golden sixties' in het Westen (van Stekelenburg & Klandermans, 2009; Rachik, 2014, pp. 12-13).

Deze nieuwe bewegingen baseerden zich dus op cultuur, waarden, de gemeenschap, etc. in plaats van sociale klasse. Mensenrechten-, cultuur- en vrouwenrechtenbewegingen veranderden (inhoudelijk en vormelijk) zo sterk het maatschappelijke middenveld in de jaren '90. Sommige collectieve identiteiten (bv. seksualiteit) zouden zich wel trager emanciperen dan anderen (bv. gender), gezien de specifieke maatschappelijke context. Deze verklaringen kijken meer naar het individu en zijn verschillende kenmerken, dan de voorgaande structurele theorieën (Rachik, 2014, pp. 12-13).

5.4. Resource Mobilization Theory en de Arabische Lente: protest in de informatiesamenleving

Het basisidee binnen de Resource Mobilization Theory is dat (verschillende soorten) bronnen de basis vormen voor het succes en falen van sociale bewegingen. Dit geeft een interessante interpretatie van de Arabische Lente weer. Eén van de meest kenmerkende eigenschappen van de protestgolf in 2011 was namelijk de mobilisatie via sociale media. Facebook was het voornaamste medium van deze nieuwe communicatietechnologieën die een nieuwe mobilisatiebron voor sociale bewegingen betekende. Sociale media creëerden de mogelijkheid om een collectieve virtuele identiteit te creëren over (geografische en sociale) grenzen heen (Eltantawy & Wiest, 2011; van Stekelenburg & Klandermans, 2009; Swaminathan & Wade, 2000).

Het succes van de Arabische Lente (de protesten zelf, niet de uitkomst) is deels dankzij het efficiënt en tactisch gebruik van sociale media om de bevolking te mobiliseren. Dit bleek een erg efficiënte manier om de bevolking te bereiken, gezien de wijdverspreide toegang tot het internet in Marokko. Activisten creëerden blogs, Twitteraccounts, YouTube kanalen, Facebookgroepen, etc. om hun boodschappen digitaal te verspreiden. Deze dynamische manier van informatieverbreiding verspreidde zich veel sneller dan de traditionele technieken (bv. pamfletten). Ook de uitgebreide internationale aandacht was deels te danken aan het gebruik van digitale media (Eltantawy & Wiest, 2011).

Op die manier beginnen sociale media sinds 2011¹² een steeds grotere rol in sociaal protest te spelen. In een land als Marokko, waar de overheid modernisering als een van de belangrijkste politieke prioriteiten ziet, is het niet zomaar mogelijk om het land van het internet af te sluiten. Dit zou een enorme imagoschade voor het regime betekenen en het zou de vele buitenlandse (en binnenlandse) bedrijven belemmeren. Vanuit deze positie hebben sociale bewegingen sindsdien bijna altijd in een bepaalde mate gebruik gemaakt van sociale media om hun boodschap te verspreiden en demonstranten te mobiliseren. Dit is zeker het toepasbaar op de Hirak Rif (Eltantawy & Wiest, 2011; Akarkach, 2017; Rachidi, 2018).

5.5. Sociaal protest in de moslimwereld

Given that the dominant social movement theories draw on western experience, to what extent can they help us understand the process of solidarity building or the collectivities of disjointed yet parallel practices of noncollective actors in the non-western politically closed and technologically limited settings? (Bayat, 2013, p. 4)

Iraans-Amerikaans socioloog Asef Bayat legt hier een pijnpunt bloot van vele politiekwetenschappelijke theorieën: Westerse theorieën geënt op Westerse empirie worden veralgemeend en toegepast op heel de wereld. In welke mate zijn theorieën binnen de SMT toepasbaar op de niet-Westerse realiteit?

¹² Ook voor de Arabische Lente speelden sociale media natuurlijk ook al een rol in het mobiliseren van de bevolking

Socioloog Charles Tilly waarschuwde reeds voor de historische specificiteit van sociale bewegingen (Bayat, 2013).

In het Midden-Oosten zien we dat religie, voornamelijk de Islam, een prominente rol in speelt in de publieke sfeer. Vaak zijn het autoritaire staten met een sterk exclusieve elite die haar bevolking zo ver mogelijk van het politieke bestel tracht te houden. Deze context wijkt sterk af van een gezonde democratie en dus is Bayats vraag terecht: hoeveel blijft er nog over van de SMT in een totaal verschillende context?

Georganiseerd activisme speelde doorheen de geschiedenis een erg belangrijke rol in het Midden-Oosten. Indien de 'political opportunity' er was, was er ruimte voor verzet en sociale veranderingen door sociale bewegingen. Zo creëerde de moord op de Libanese premier Hariri een politieke opportuniteit voor verzet tegen de Syrische inmenging in Libanon (Bayat, 2013, p. 9). In bepaalde gevallen is het dus mogelijk om de klassieke Political Opportunity Theory toe te passen op sociale verandering in het Midden-Oosten. Maar wat als die political opportunity zich niet voordoet?

Om dit te verklaren, ontwikkelt Bayat een van de centrale termen in zijn werk: de 'social nonmovement'. Die niet-beweging verwijst naar hoe men zich verzet/verandering tewerkstelt wanneer handelingen beperkt zijn. 'The story of agency in times of constraints', zoals Bayat het formuleert (Bayat, 2013, p. 9). Hoe verzet men zich zonder enige politieke macht?

Werknemers of studenten kunnen staken, maar zij die niet tewerkgesteld zijn (huisvrouwen, werklozen en informele mensen¹³) hebben minder onderhandelingsmacht. Zij nemen vaak hun toevlucht tot 'street politics' om sociale verandering te bewerkstelligen. Deze vorm van politiek verwijst naar conflicten tussen de autoriteit en het individu, omdat dat individu (collectief of individueel) de straat, een publieke ruimte, actief i.p.v. passief gebruikt. Dit actief gebruik van de publieke ruimte conflicteert met het beeld van publieke orde, dat van fundamenteel belang is voor het behoud van macht in een ondemocratisch regime (Bayat, 2013).

Vooraf in steden die in het verleden zwaar onderhevig waren aan neoliberale hervormingen, zoals Caïro, speelt de straat een enorm belangrijke rol. De straat is waar een groot deel van de bevolking gedwongen is te werken, te eten en te leven. In zulke steden is de publieke ruimte het meest vatbaar voor sociaal protest (Bayat, 2013).

5.5.1. Social nonmovements & 'Let it Spoil'

De recente boycot beweging 'Let it Spoil' is een perfect voorbeeld van Bayats 'social nonmovement'. In het in toenemende mate repressieve klimaat in Marokko, kan de gewone burger zijn ontevredenheid risicoloos vertalen door middel van zijn koopgedrag. Deze inventieve manier van sociaal protest is een perfect voorbeeld van 'agency in the time of constraints'. De burger moet in dit geval niet eens op straat komen, maar kan opteren voor een negatief protest door middel van zijn macht als consument (i.p.v. arbeider of burger in de publieke ruimte).

¹³ Informele mensen is een term die verwijst naar mensen die tewerkgesteld in de informele economie of schaduweconomie (Bayat, 1997)

Hierdoor kunnen de vele werklozen, die hun macht als arbeider niet kunnen gebruiken, ook hun stem laten horen (Masbah, 2018).

De theorie van Bayat baseert zich ook deels op de Political Opportunity Theory. De kost om de publieke ruimte te bezetten in Marokko is erg gestegen de voorbije jaren. Daarom is deze boycot “*an un-articulated strategy to reduce the cost of mobilization under the repressive conditions.*” (Masbah, 2018). Dat verklaart de aantrekkingskracht van dit protest: bijna $\frac{3}{4}$ van de Marokkaanse bevolking participeerde in deze actie. Dit, in combinatie met het gebruik van sociale media om de bevolking te mobiliseren, zorgt ervoor dat deze actie een belangrijk precedent kan scheppen voor toekomstig protest (Northernson, 2014).

6. Conclusie

Onderstaande conclusie is geen sluitstuk dat feitelijke resultaten of absolute wetmatigheden tracht weer te geven. Het doel is om enkele patronen in Marokkaans sociaal protest en kenmerkende of belangrijke eigenschappen te benadrukken.

Vanuit de Marokkaanse geschiedenis kunnen we vele verklaringen vinden voor fenomenen in het hedendaagse Marokko. Zo drukt de koloniale overheersing vandaag nog steeds zijn stempel op de Marokkaanse staat. Het meest kenmerkende voorbeeld is de ongelijke ontwikkeling tussen stad en platteland. Lyautey's dichotomie tussen ‘le Maroc utile et le Maroc inutile’ leeft vandaag meer dan ooit (en bepaalt zo mee het beleid). Daarnaast heeft de beslissing van de Fransen en Spanjaarden (via het statuut van protectoraat in plaats van kolonie) om de Makhzen (symbolisch) aan de macht te houden, ervoor gezorgd dat na de kolonisatie het politieke systeem en machthebbers intact bleven. De Westerse inmenging in Marokko is in feite nooit meer verdwenen sinds de Franse en Spaanse overheersing. Door middel van blijvende economische belangen (de Franse lening van 1904, IMF-leningen in de jaren '80, Foreign Direct Investment, ...) hebben bepaalde Westerse mogendheden vandaag nog steeds een diepgaande impact op het Marokkaanse beleid.

Onze analyse van sociaal protest start na de onafhankelijkheid. Wat betreft de oorzaken, zien we dat voornamelijk politieke vertegenwoordiging en de economische toestand aan de basis liggen van sociale onrust. Zowel pragmatische eisen als universalistische eisen werden tegenover de overheid gesteld. In het begin domineerde verticaal sociaal protest het publieke debat, vanaf de jaren '90 worden conflicten geënt op andere breuklijnen (m.a.w. horizontaal sociaal protest) ook steeds belangrijker. Opvallend is dat de socio-economische marginalisering van ruraal Marokko in de beginjaren een sterke basis vormde voor sociale onrust, net zoals de voorbije jaren. Verder zien we ook dat Marokkaans protest vaak regionale trends volgt. De bekendste voorbeelden hiervan zijn de IMF-rellen van de jaren '80 en de Arabische Lente.

Als we kijken naar overheidsreacties zien we dat één doelstelling altijd centraal stond: het behoud van de koninklijke machtspositie. De middelen daartoe varieerden sterk: repressie, coöptatie, liberale hervormingen en ruimtelijke planning kwamen er aan te pas.

Vaak werd eerst een gunstig klimaat gecreëerd (d.m.v. het zwart maken van de oppositie) vooraleer de staat repressief optrad. Zo werd de strijd tegen het Polisario Front gelegitimeerd als een strijd tegen het 'rode gevaar' tijdens de Koude Oorlog, werd de repressie van de islamistische oppositie gelegitimeerd als een strijd tegen moslimterrorisme en werd de Hirak Rif voorgesteld als een separatistische beweging die nationale eenheid bedreigde. Het creëren van een goed imago is altijd een topprioriteit geweest voor het koningshuis. Dat heeft in bepaalde periodes ervoor gezorgd dat de koning beperkt was in zijn (autoritaire) handelingen. We zien dat Marokko zo door periodes van relatieve liberalisering en repressie is gegaan. Opvallend is dat de weg naar een Marokkaanse democratie geen lineair proces blijkt. Zo zien we sinds 2013 sterke gelijkenissen met de repressie van de 'Years of Lead'.

De protestmethodes spelen in op deze tendensen. Tot de jaren '90 was het gebruik van de publieke ruimte uit den boze, waardoor protest zich vooral achter gesloten deuren vormde. In de komende periode van 'alternance', begonnen (nieuwe) bewegingen steeds meer de grenzen af te tasten en de publieke ruimte te veroveren. Ook met het nieuwe bestuur van de 'progressieve' koning, ging dit proces verder. In de Jaren '80 was de algemene staking de dominante protestwijze. In de decennia erna zien we een diversificatie van protestacties: manifestaties, sit-ins, hongerstakingen, wandelprotesten en acties van publieke ongehoorzaamheid (het niet betalen van facturen en belastingen, boycots, ...) werden steeds frequenter gehanteerd. Terugkijkend op de turbulente periode van 2011, heeft de dynamische werking via sociale media duidelijk een diepgaande impact gehad op sociaal protest. Sinds 2013 zien we dan weer een afname in protestacties, gezien de hernieuwde repressie. Het is vanuit zo'n situatie dat nieuwe, inventieve vormen van protest zoals 'Let it Spoil' ontstaan.

'Social Movement Theories' geven de veralgemeenbaarheid en specificiteit van protest in Marokko weer. Enerzijds vinden we vele verklaringen in de bestaande theorieën, vooral 'relatieve deprivatie' en 'Resource Mobilization/Political Opportunity Theory' bleken erg handig als theoretisch kader om fenomenen in Marokko verklaren. We zien tekenen van irrationaliteit, rationaliteit, emoties, netwerken en ideeën in Marokkaans protest. Zo wordt duidelijk dat tot op vandaag iedere theorie een bepaalde relevantie behoudt. Anderzijds is de specificiteit van de (autoritaire) context essentieel om andere dingen te verklaren, daar komt het werk van Bayat goed van pas.

De nerveuze en ambivalente houding van het regime maakt een blik werpen op de toekomst van Marokkaans verzet erg moeilijk. We zien wel een proliferatie van ruraal protest, een tendens die zich hoogstwaarschijnlijk zal verderzetten zolang rurale ontwikkeling geen beleidsprioriteit wordt. De 'Let it Spoil'-actie heeft nieuwe opportuniteiten gecreëerd voor toekomstige acties, al was de impact van deze actie toch eerder beperkt. Het heeft wel een nieuw licht geworpen op de macht van de Marokkaanse burger als consument. Ook het gebruik van sociale media heeft voor een revolutie in Marokkaans verzet gezorgd. De kans dat dus de economische macht van de burger, de dynamische mobilisatie via sociale media en rurale protestbewegingen een grote rol zullen spelen in toekomstig protest is groot.

Bibliografie

- A Dictionary of Sociology. (1998). Resource mobilization. Geraadpleegd op 26 Februari 2019, van <https://www.encyclopedia.com/social-sciences/dictionaries-thesauruses-pictures-and-press-releases/resource-mobilization>
- Abootalebi, A. (1998). Civil society, democracy, and the Middle East. *Middle East Review of International Affairs*, 2(3), 46-59.
- Abramson, G. (Red.). (2015). *Sites of Jewish Memory: Jews in and From Islamic Lands*. Oxon, V.K.: Routledge.
- Akarkach, B. (2017, 20 april). Nasser Zafzafi: 'De Marokkaanse staat verstikt ons'. Geraadpleegd op 1 mei 2019, van <https://www.mo.be/interview/interview-nasser-zafzafi>.
- Al-Manar, S. (2009, 17 juni). The United States, Morocco and the Western Sahara Dispute. Geraadpleegd op 3 maart 2019, van <https://carnegieendowment.org/2009/06/17/united-states-morocco-and-western-sahara-dispute-pub-23275>.
- Al Makhfi, J. (2016, 3 november). Morocco's oases fight back creeping desert sands. Geraadpleegd op 26 maart 2019, van <https://phys.org/news/2016-11-morocco-oases-sands.html>.
- Amghar, S. (2007). *Political Islam in Morocco* (CEPS Working Document No. 269/June 2007). Geraadpleegd van <https://www.ceps.eu/system/files/book/1510.pdf>
- Amnesty International. (2008, 4 april). Marokko/Westelijke Sahara: AMDH-leden krijgen gratie. Geraadpleegd op 2 april 2019, van <https://www.amnesty-international.be/nieuws/marokko-westelijke-sahara-amdh-leden-krijgen-gratie>.
- Anttiroiko, A. (2015). *Networks in Manuel Castells' theory of the network society* (MPRA paper). Geraadpleegd op Munich Personal RePEc Archive website: <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/id/eprint/65617>.
- ArchiWebture. (z.d.). 1916-1917. Nouvelle ville indigène, quartier des Habous, Casablanca : perspectives de rues [Illustratie]. Geraadpleegd op 24 april 2019, van https://archiwebture.citedelarchitecture.fr/fonds/FRAPN02_LAPAL/inventaire/vignette/document-121.
- Barbe, A. (2017, 17 februari). When France used the public debt to colonize Morocco. Geraadpleegd op 27 april 2019, van <http://www.cadtm.org/When-France-Used-the-Public-Debt>.
- Barjonet, C. (2007, 27 augustus). Auchan se retire du Maroc. Geraadpleegd op 26 maart 2019, van https://www.lesechos.fr/27/08/2007/LesEchos/19990-107-ECH_auchan-se-retire-du-maroc.htm#.
- Bayat, A. (1997). Un-civil society: The politics of the 'informal people'. *Third World Quarterly*, 18(1), 53-72.
- Bayat, A. (2013). *Life as politics: How ordinary people change the Middle East*. Palo Alto, V.S.: Stanford University Press.
- Bazza, T. (2018, 20 augustus). Throwback to 1953: The King and People's Revolution Day in Morocco. Geraadpleegd op 12 maart 2019, van <https://www.morocoworldnews.com/2018/08/252389/throwback-to-1953-the-king-and-peoples-revolution-day-in-morocco/>.
- BBC. (2018, 14 december). +Ceuta/Melilla. Geraadpleegd op 12 maart 2019, van <https://www.bbc.com/news/world-africa-14114627>.
- Beekmans, K. (2010). *Tussen hoofddoek en string : Marokko, de snelle modernisering van een Arabisch land*. Amsterdam, Nederland: Nieuwamsterdam.
- Belaza, M.C. (2012, 17 september). The last remains of the Spanish empire. Geraadpleegd op 12 maart 2019, van https://elpais.com/elpais/2012/09/17/inenglish/1347895561_857013.html.
- Benchemsi, A. (2012). Morocco: Outfoxing the opposition. *Journal of Democracy*, 23(1), 57-69.
- Bennani-Chraïbi, M. & Jeghlaly, M. (2012). La dynamique protestataire du Mouvement du 20 février à Casablanca. *Revue française de science politique*, 62(5), 867-894.

- Biagi, F. (2014). *The 2011 Constitutional reform in Morocco: more flaws than merits* (Jean Monnet Occasional Paper No. 07/2014). Geraadpleegd van Universiteit van Pittsburgh website: <http://aei.pitt.edu/57579/>.
- Bogaert, K. (2015). The revolt of small towns: the meaning of Morocco's history and the geography of social protests. *Review of African Political Economy*, 42(143), 124-140.
- Bogaert, K. (2016, 9 november). Toenemend sociaal protest in Marokko: 'De angst is van kamp gewisseld'. Geraadpleegd op 29 april 2019, van <https://www.mo.be/analyse/de-angst-van-kamp-gewisseld-toenemend-sociaal-protest-marokko>.
- Bogaert, K. (2016). Imider vs. COP22: understanding climate justice from Morocco's Peripheries. *Jadaliyya*, (21 November).
- Bogaert, K. (2018). Een Geschiedenis van Sociaal Verzet in Marokko. In B. Akarkach (Red.), *Opstand in de Rif* (pp. 35–49). Berchem, België: EPO VZW.
- Bouhmouch, N & Bailey, K.D. (2015, 13 december). A Moroccan village's long fight for water rights. Geraadpleegd op 30 april 2019, van <https://www.aljazeera.com/news/2015/12/moroccan-village-long-fight-water-rights-151205121358666.html>.
- Brown, C.L. & Barbour, N. (2019, 27 februari). Decline of traditional government (1830–1912). Geraadpleegd op 6 maart 2019, van <https://www.britannica.com/place/Morocco/Decline-of-traditional-government-1830-1912#ref487937>.
- Brouksy, O. (2005, 21 maart). Que s'est-il vraiment passé le 23 mars 1965?. Geraadpleegd op 9 april 2019, van <https://www.jeuneafrique.com/86510/archives-thematique/que-s-est-il-vraiment-pass-le-23-mars-1965/>.
- Brouwer, L., & Bartels, E. (2014). Arab Spring in Morocco: social media and the 20 February movement. *Afrika Focus*, 27(2), 9-22.
- Buechler, S. (1995). New Social Movement Theories. *The Sociological Quarterly*, 36(3), 441-464.
- Busky, D. F. (2002). *Communism in history and theory: Asia, Africa, and the Americas*. Westport, V.S.: Greenwood Publishing Group.
- Castells, M. (2004). *The Network Society: a cross-cultural perspective*. Northampton, V.K.: Edward Elgar Publishing.
- Cavatorta, F. (2006). Civil society, Islamism and democratisation: the case of Morocco. *The Journal of Modern African Studies*, 44(2), 203-222.
- CBS. (2016, 31 oktober). Moroccan fish vendor's gruesome death sparks mass protests. Geraadpleegd op 30 april 2019, van <https://www.cbsnews.com/news/moroccan-fish-vendor-mouhcine-fikri-gruesome-death-sparks-protests/>.
- Çelik, Z. (1992). Le Corbusier, Orientalism, Colonialism. *Assemblage*, (17), 59-77.
- Centre for Public Impact. (2016, 2 mei). Reforming Moroccan family law: the Moudawana. Geraadpleegd op 24 maart 2019, van <https://www.centreforpublicimpact.org/case-study/moroccan-moudawana-reform/>.
- Chabanet, D., & Royall, F. (Eds.). (2014). *From silence to protest: International perspectives on weakly resourced groups*. Farnham, V.K.: Ashgate Publishing, Ltd..
- Cherkaoui, M., & Ali, D. B. (2007). The political economy of growth in Morocco. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 46(5), 741-761.
- CIA. (2019, 1 mei). The World Factbook: Morocco. Geraadpleegd op 27 maart 2019, van <https://www.cia.gov/-library/publications/the-world-factbook/geos/mo.html>.
- CNN (2011, 1 juli). Morocco approves King Mohammed's constitutional reforms. Geraadpleegd op 27 april 2019, van <http://edition.cnn.com/2011/WORLD/africa/07/01/morocco.vote.reforms/index.html>.
- Cohen, R. (1993, 10 mei). Casablanca Journal: World's Tallest Minaret, but Short on Popularity. Geraadpleegd op 18 maart 2019, van <https://www.nytimes.com/1993/10/05/world/casablanca-journal-world-s-tallest-minaret-but-short-on-popularity.html>.
- Cohen, S., & Jaidi, L. (2014). *Morocco: Globalization and its consequences*. New York, V.S.: Routledge.

- Colonization of Morocco. (z.d.). Morocco's Independence. Geraadpleegd op 12 maart 2019, van <https://colonizationofmorocco.weebly.com/independence.html>.
- Courrier International. (2003, 1 oktober). Maroc. Dans "la plus grande nation berbère du monde". Geraadpleegd op 3 maart 2019, van <https://www.courrierinternational.com/article/2001/05/17/dans-la-plus-grande-nation-berbere-du-monde>.
- Crossman, A. (2019, 13 februari). Political Process Theory. Geraadpleegd op 27 februari 2019, van <https://www.thoughtco.com/political-process-theory-3026451>
- Daadaoui, M. (2016, 29 april). Islamism and the State in Morocco. Geraadpleegd op 18 maart 2019, van <https://www.hudson.org/research/12286-islamism-and-the-state-in-morocco>.
- Davies, J.C. (1971). *When Men Revolt and Why: A Reader in Political Violence and Revolution*. New York, V.S.: Free Press.
- De Morgen. (2011, 13 maart). Tientallen gewonden na betoging in Casablanca. Geraadpleegd op 27 april 2019, van <https://www.demorgen.be/nieuws/tientallen-gewonden-na-betoging-in-casablanca-b56272f4/>.
- Dorsey, J.M. (2018, 22 juni). Saudi Arabia V. Morocco: Competing For The Mantle Of Moderate Islam. Geraadpleegd op 25 april 2019, van <https://lobelog.com/saudi-arabia-v-morocco-competing-for-the-mantle-of-moderate-islam/>.
- Douglas, K.M. (2019, 22 februari). Gustave Le Bon. Geraadpleegd op 25 februari 2019, van <https://www.britannica.com/biography/Gustave-Le-Bon>.
- El Khalfioui, M. (2017, 29 mei). Alles over de protestbeweging in Marokkaanse Rif-regio. Geraadpleegd op 23 april 2019, van <http://www.dewereldmorgen.be/artikel/2017/05/29/alles-over-de-protestbeweging-in-marokkaanse-rif-regio>.
- El Sghiar, H., & François, L. (2002). *De Marokkaanse binnenlandse politiek onder koning Hassan II van Marokko (19361-1999), in de Vlaamse dagbladpers : een comparatieve analyse van De Standaard, Vooruit/De Morgen, Het Laatste Nieuws* (Master Thesis). Geraadpleegd van http://www.ethesis.net/marokko/marokko_inhoud.htm.
- Eltantawy, N., & Wiest, J. B. (2011). The Arab spring| Social media in the Egyptian revolution: reconsidering resource mobilization theory. *International journal of communication*, 5(18), 1207-1224.
- Elyasmini, L. (2018, 13 december). The evolution of Moroccan Immigration: a lesson for all countries. Geraadpleegd op 27 maart 2019, van <http://www.ipsnews.net/2018/12/evolution-moroccan-immigration-lesson-countries/>.
- Entelis, J. P. (1996). *Culture and counterculture in Moroccan politics*. Lanham, V.S.: University Press of America.
- Essatte, A. (2018, 2 augustus). Protests of Morocco's Margins: The Credibility Gap. Geraadpleegd op 3 mei 2019, van <https://mipa.institute/5845>.
- Ettourki, K., & Janssen, C. (2008). *De Rifoorlog en 'Abdelkrim in het licht van de historische ontwikkelingen met vertaling van het werk 'Abd Al-karīm Al-ḥaṭṭābī, Ārā'wa mawāqif van Muḥammad Amezyān* (Master Thesis). Geraadpleegd van https://lib.ugent.be/fulltxt/RUG01/001/414/241/RUG01-001414241_2010_0001_AC.pdf.
- Fanack.com. (2017, 4 augustus). Morocco's Mohammed VI: A King for All Seasons. Geraadpleegd op 25 maart 2019, van <https://fanack.com/morocco/faces/king-mohammed-vi/>.
- Forbes. (2015). #5 King Mohammed VI. Geraadpleegd op 26 maart 2019, van <https://www.forbes.com/profile/king-mohammed-vi/#1433f1a81c93>.
- Freedom House. (2006). *Country report: Morocco*. Geraadpleegd op 3 mei 2019, van <https://freedomhouse.org/report/countries-crossroads/2006/morocco>.
- Frontline Defenders. (z.d.). Association Marocaine des Droits Humains (AMDH). Geraadpleegd op 2 april 2019, van <https://www.frontlinedefenders.org/en/profile/amdh>.
- Garrett, R. K. (2006). Protest in an Information Society: A Review of Literature on Social Movements and New ICTs. *Information, Communication and Society*, 9(2), 202-224.
- Gershovich, M. (2012). *French military rule in Morocco: Colonialism and its consequences*. Londen, V.K.: Routledge.

- Global Nonviolent Action Database. (z.d.). Moroccans general strike for higher wages, 1990. Geraadpleegd op 10 april 2019, van <https://nvdatabase.swarthmore.edu/content/moroccans-general-strike-higher-wages-1990>.
- Groupe Le Matin. (2001, 18 oktober). IRCAM : un pas important pour le Maroc moderne . Geraadpleegd op 24 maart 2019, van <https://lematin.ma/journal/2001/IRCAM--un-pas-important-pour-le-Maroc-moderne/8667.html>.
- Harbron, J. (1956). Spain, Spanish Morocco and Arab Policy. *African Affairs*, 55(219), 135-143.
- Hart, M.D. (1997). The Berber Dahir of 1930 in colonial Morocco: then and now (1930–1996). *The Journal of North African Studies*, 2(2), 11-33.
- Hart, M. D. (1999). Rural and Tribal Uprisings in Post-colonial Morocco, 1957-60: an Overview and a Reappraisal. *The Journal of North African Studies*, 4(2), 84-102.
- Hughes, S.O. (2006). *Morocco under king Hassan*. New York, V.S.: Ithaca Press.
- Human Rights Watch. (2005). *Morocco's Truth Commission*. Geraadpleegd van <https://www.hrw.org/sites/default/files/reports/morocco1105wcover.pdf>.
- Human Rights Watch. (2018, 4 juni). Morocco: Another Crackdown on Protests. Geraadpleegd op 1 mei 2019, van <https://www.hrw.org/news/2018/06/04/morocco-another-crackdown-protests>.
- IDE-JETRO. (z.d.). Omnium Nord Africain (ONA). Geraadpleegd op 26 maart 2019, van https://www.ide.go.jp/English/Data/Africa_file/Company/Morocco01.html.
- International Center for Not-for-Profit Law (ICNL). (2019, 8 januari). Civic Freedom Monitor: Morocco. Geraadpleegd op 1 april 2019, van <http://www.icnl.org/research/monitor/morocco.html>.
- International Encyclopedia of the Social Sciences. (2008). Relative Deprivation. Geraadpleegd op 22 februari 2019, van <https://www.encyclopedia.com/social-sciences/applied-and-social-sciences-magazines/relative-deprivation>
- Jamaâ Baida. (2014). The American landing in November 1942: a turning point in Morocco's contemporary history. *The Journal of North African Studies*, 19(4), 518-523.
- Jasper, J. (1998). The Emotions of Protest: Affective and Reactive Emotions in and around Social Movements. *Sociological Forum*, 13(3), 397-424.
- Jehl, D. (2003, 17 mei). AFTEREFFECTS: MOROCCO; Suicide Bombs Kill at Least 14 In Casablanca. Geraadpleegd op 24 maart 2019, van <https://www.nytimes.com/2003/05/17/world/aftereffects-morocco-suicide-bombs-kill-at-least-14-in-casablanca.html>.
- Jours Fériés. (z.d.). La fête du trône au Maroc. Geraadpleegd op 12 maart 2019, van <https://www.joursferies.fr/fete-du-trone.php>.
- l'Assiette Au Beurre. (1903). Pulled Apart by the Great Powers [Illustratie]. Geraadpleegd op 25 april 2019, van <https://www.historytoday.com/national-gallery/national-gallery-morocco> .
- Lindsey, U. (2017, 28 juni). Morocco's Rebellious Mountains Rise Up Again. Geraadpleegd op 28 april 2019, van <https://www.nytimes.com/2017/06/28/opinion/morocco-protest-monarchy.html>.
- Looney, R. (2015). *Handbook of US-Middle East relations (1st ed.)*. Boca Raton, V.S.: CRC Press.
- Lust, E. (Red.) (2017). *The Middle East*. Californië, V.S.: SAGE Publications.
- Made in Casablanca. (z.d.). 1981, the Bread Riots. Geraadpleegd op 10 april 2019, van <https://casablanca.madeinmedina.com/en/article-1981-the-bread-riots-8.html>.
- Maghraoui, A. (2001). Political Authority in Crisis: Mohammed VI's Morocco. *Middle East Report*, (218), 12-17.
- Maghraoui, A. (2008, 26 augustus). Morocco's Reforms after the Casablanca Bombings. Geraadpleegd op 24 maart 2019, van <https://carnegieendowment.org/sada/21592>.
- Maia, H. (2016, 28 maart). Social Protests in Morocco and the So-Called “Arab” “Spring”. Geraadpleegd op 30 april 2019, van <http://www.buala.org/en/games-without-borders/social-protests-in-morocco-and-the-so-called-arab-spring>.
- Masbah, M. (2018, 30 juli). What Protest in Morocco Reveals about Public Trust in Political Parties. Geraadpleegd op 28 april 2019, van <https://mipa.institute/5834>.

- Masbah, M. (2018, 14 november). "Let it Spoil!": Morocco's Boycott and the Empowerment of 'Regular' Citizen. Geraadpleegd op 6 mei 2019, van <http://studies.aljazeera.net/en/reports/2018/11/181114115931285.html>.
- Middle East Eye. (2018, 24 januari). Sous le charbon de Jerada, les braises d'un nouveau hirak. Geraadpleegd op 1 mei 2019, van <https://www.middleeasteye.net/fr/reportages/sous-le-charbon-de-jerada-les-braises-dun-nouveau-hirak>.
- Middle East Monitor. (2018, 15 februari). Spain falls short of apologising for 1920s use of chemical weapons in Morocco. Geraadpleegd op 29 april 2019, van <https://www.middleeastmonitor.com/20180215-spain-falls-short-of-apologising-for-1920s-use-of-chemical-weapons-in-morocco/>.
- Miller, S. G. (2013). *A history of modern Morocco*. Cambridge, V.K.: Cambridge University Press.
- Mitchell, H. (1955). The Development of Nationalism in French Morocco. *Phylon (1940-1956)*, 16(4), 427-434.
- Monjib, M. (2011). *The "democratization" process in Morocco: Progress, obstacles, and the impact of the Islamist-secularist divide*. Washington D.C., V.S.: Saban Center for Middle East Policy, Brookings Institution.
- Moustakbal, J. (2017, 21 juli). Despotism, neoliberalism and climate change: Morocco's catastrophic convergence. Geraadpleegd op 3 mei 2019, van <https://www.middleeasteye.net/big-story/despotism-neoliberalism-and-climate-change-moroccos-catastrophic-convergence>.
- Mundy, J. (2006, januari). How the US and Morocco seized the Spanish Sahara. Geraadpleegd op 3 maart 2019, van <https://mondediplo.com/2006/01/12asahara>.
- Naimi, M. (2018). L'évolution de l'action collective au Maroc depuis 2011 : du politique au social. In A. Saaf (Red.), *Mutations politiques comparées au Maghreb et au Machrek 7 Ans après le Printemps Arabe* (pp. 17 - 45). Rabat: OCP Policy Center publications.
- North Africa Post. (2017, 21 oktober). Imam Training, Key Instrument of Morocco's Religious Diplomacy. Geraadpleegd op 25 maart 2019, van <http://northafricapost.com/20291-imam-training-key-instrument-moroccos-religious-diplomacy.html>.
- North Africa Post. (2018, 28 maart). Morocco's SNI Changes Name into Al Mada, Gears Activity to Africa. Geraadpleegd op 26 maart 2019, van <http://northafricapost.com/22909-moroccos-sni-changes-name-al-mada-gears-activity-africa.html>.
- Northern Song. (2014, 4 juni). A Few Thoughts on Bayat's notion of "Social Non-Movements". Geraadpleegd op 7 mei 2019, van <https://northern-song.wordpress.com/2014/06/04/a-few-thoughts-on-bayat-notion-of-social-non-movements/>.
- Nunnally, S. (2018, 5 april). In Zagora, Morocco, residents never know when water will flow so they leave the taps on. Geraadpleegd op 30 april 2019, van <https://eu.usatoday.com/story/news/world/2018/04/05/morocco-water-shortage/465498002/>.
- Ottaway, M. (2011, 20 juni). The New Moroccan Constitution: Real Change or More of the Same?. Geraadpleegd op 25 maart 2019, van <https://carnegieendowment.org/2011/06/20/new-moroccan-constitution-real-change-or-more-of-same-pub-44731>.
- Oussi, A. (2011, 2 december). *Morocco: Political Apathy Hinders Democracy*. Geraadpleegd op 24 maart 2019, van <https://www.morocoworldnews.com/2011/12/17360/morocco-political-apaty-hinders-democracy/>.
- Oxford Business Group. (z.d.). Morocco has a sizeable diaspora living worldwide. Geraadpleegd op 27 maart 2019, van <https://oxfordbusinessgroup.com/analysis/home-and-away-country-has-sizeable-diaspora-living-worldwide>.
- Pérez, J.L. (Producent & Regisseur). (2016). *Roi du Maroc, le règne secret*. [Reportage]. Parijs: Premières Lignes Télévision.
- Rabinow, P. (1992). France in Morocco: Technocosmopolitanism and Middling Modernism. *Assemblage*, (17), 53-57.
- Rachidi, I. (2019, 16 januari). Morocco's Crackdown Won't Silence Dissent. Geraadpleegd op 2 april 2019, van <https://foreignpolicy.com/2019/01/16/moroccos-crackdown-wont-silence-dissent-maroc-hirak-amdh/>.

- Rachik, A. (2014). *Les mouvements de protestation au Maroc: de l'émeute à la manifestation*. Rabat: Forum des Alternatives Maroc.
- Rachik, A. (2018, 22 februari). Al Hoceima et Jerada en disent long sur l'évolution de la protestation sociale au Maroc. Geraadpleegd op 30 april 2019, van <https://www.middleeasteye.net/fr/opinion/al-hoceima-et-gerada-en-disent-long-sur-levolution-de-la-protestation-sociale-au-maroc>.
- Radi, A. (2017). Protest movements and social media: Morocco's February 20 movement. *Africa Development*, 42(2), 31-55.
- Ring, T., Watson, N., & Schellinger, P. (2014). *Middle East and Africa: International Dictionary of Historic Places*. Londen, V.K.: Routledge.
- Rouse, M. (2005, april). Information Society. Geraadpleegd op 4 maart 2019, van <https://whatis.techtarget.com/definition/Information-Society>.
- Saadani, J. (2017, 2 juni). Morocco: What is fuelling unrest in the Rif?. Geraadpleegd op 31 maart 2019, van <https://www.aljazeera.com/indepth/interactive/2017/06/morocco-fuelling-unrest-rif-170601141849532.html>.
- Sadiqi, F. (2016). The Moroccan Feminist Movement. In Badri, B. & Tripp, A. (Reds.), *Women Mobilizing in Contemporary Africa*. Londen: Zed Press.
- Sater, J.N. (2002). The dynamics of state and civil society in Morocco. *The Journal of North African Studies*, 7(3), 101-118.
- Sater, J.N. (2011, 1 oktober). Morocco's "Arab" Spring. Geraadpleegd op 27 april 2019, van <https://www.mei.edu/publications/moroccos-arab-spring>.
- Sater, J.N. (2016). *Morocco: Challenges to tradition and modernity*. Londen, V.K.: Routledge.
- Schwarz, C.H. (2018, 13 juni). Morocco's social protests across time and space. Geraadpleegd op 8 april 2019, van <https://www.opendemocracy.net/en/north-africa-west-asia/moroccos-social-protests-across-time-and-space/>.
- Seddon, D. (1986). *Riot and Rebellion: Political Responses to Economic Crisis in North Africa (Tunisia, Morocco and Sudan)* (Discussiepaper No. 196). Geraadpleegd op Semantic Scholar: <https://pdfs.semanticscholar.org/fa20/a3d9dac69398d8c45f84fc7819d048f9b4ad.pdf>.
- Seddon, D., & Zeilig, L. (2005). Class & protest in Africa: New waves. *Review of African political economy*, 32(103), 9-27.
- Sheline, A. (2019). *Royal Religious Authority: Morocco's Commander of the Faithful*. Geraadpleegd van <https://www.bakerinstitute.org/media/files/files/02d67a3e/cme-pub-luce-sheline-030719.pdf>.
- South African History Online. (2011, 20 december). Morocco reclaims its long lost region of Sidi Ifni from Spain. Geraadpleegd op 6 maart 2019, van <https://www.sahistory.org.za/dated-event/morocco-reclaims-its-long-lost-region-sidi-ifni-spain>.
- Swaminathan, A. & Wade, J. (1999). Social Movement Theory and the Evolution of New Organizational Forms. *Academy of Management Proceedings*, 45(1), 11-16.
- Taylor, V. (2000). Mobilizing for change in a social movement society. *Contemporary Sociology*, 29(1), 219.
- Tourné, K. (2005). Diplômés chômeurs : l'expérience de l'infortune sociale et les nouveaux dispositifs de l'insertion en Égypte. *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 6(1), 91-108.
- Traub, J. (2012, 8 oktober). The Reform of the King. Geraadpleegd op 6 maart 2019, van <https://foreignpolicy.com/2012/10/08/the-reform-of-the-king/>
- Turner, J., & Stets, J. (2006). Sociological Theories of Human Emotions. *Annual Review of Sociology*, 32(1), 25-52.
- Vacher, H. (2015). Henri Prost and the Moroccan Colonial Experience. *Nordic Journal of Architectural Research*, 9(3), 67-80.
- Vairel, F. (2005). L'ordre disputé du sit-in au Maroc. *Genèses*, 59(2), 47-70.
- Vairel, F. (2011). Protesting in Authoritarian Situations. Egypt and Morocco in Comparative Perspective. In Beinin, J. & Vairel, F. (Reds.), *Social Movements, Mobilization and Contestation in the Middle East and North Africa* (pp. 27–42). Stanford, V.S.: Stanford University Press.

- Van Stekelenburg, J., & Klandermans, B. (2009). Social Movement Theory: Past, Present And Prospects. In Ellis, S. (Red.), *Movers and Shakers: Social Movements in Africa* (pp. 17-43). Leiden, Nederland: Brill.
- The Volunteer (ALBA). (2013, 4 januari). "Brother" North: Morocco's Involvement in the Spanish Civil War. Geraadpleegd op 12 maart 2019, van <http://www.albavolunteer.org/2013/01/%E2%80%9Cbrother%E2%80%9D-north-morocco%E2%80%99s-involvement-in-the-spanish-civil-war/>.
- Wainscott, A.M. (2017). *Bureaucratizing Islam: Morocco and the War on Terror*. Ohio, V.S.: Cambridge University Press.
- Walton, J. K., & Seddon, D. (1994). *Free markets and food riots: The politics of global adjustment*. Hoboken, V.S.: John Wiley & Sons.
- White, G. (2001). *Comparative Political Economy of Tunisia and Morocco, A: On the Outside of Europe Looking In*. New York, V.S.: SUNY Press.
- Woolbert, R. G. (1945). Spain as an African power. *Foreign Affairs 1945-1946*, 24(4), 723-735.
- Wright, G. (1991). *The Politics of Design in French Colonial Urbanism*. Chicago, V.S.: University of Chicago Press.
- Zoubir, Y.H. & Benabdallah-Gambier, K. (2004). Morocco, Western Sahara and the future of the Maghrib. *The Journal of North African Studies*, 9(1), 49-77.